

TÜSKÉS GÁBOR

MIKES-PROBLÉMÁK

Mikes Kelemen a korai felvilágosodás irodalmának egyik első, művészileg leghatásosabb képviselője, aki II. Rákóczi Ferencsel együtt legalább fél évszázaddal megelőzte a magyar szellemi élet fejlődését. A kor francia gondolkodásának színvonalán foglalkozott az ember, a társadalom és a világ problémáival, s a *Törökországi levelek* a 18. századi irodalom egyik legmodernebb alkotása. Életműve nemcsak a magyar nyelv, irodalom és kultúra, hanem az egész nemzeti örökség kimeríthetetlen forrása. Ez az életmű több mint kétszáz éve foglalkoztatja a költőket, írókat és az irodalomtörténészeket, s Mikes a század egyik legtöbbet kutatott szerzője. Ennek ellenére számos megoldatlan kérdés van munkássága körül, s nem állíthatjuk, hogy megtaláltuk a kulcsot emberi és írói egyéniségéhez.

Kutatástörténeti megjegyzések

A Mikes-életmű feltárásának története a 18. század végétől napjainkig csak bizonyos megszorításokkal mondható folyamatosnak. A kutatás történetében több megtorpanás tapasztalható,¹ ami erőteljes szelektivitással párosul, elsősorban az életmű terjedelmileg nagyobbik részét kitevő fordítások rovására. A pozitivistá irodalomtudomány filológiájának egyik súlyos mulasztása volt a Mikes-kéziratok szövegkritikai feltáratlansága és kiadatlansága,² s ugyanekkor évtizedekre zsákutcába jutott a *Leveleskönyv* keletkezéstörténetének vitája. A polgári korszak irodalomtörténészei a *Leveleskönyv* külföldi mintáinak és forrásainak felkutatására összpontosítottak elsősorban, s a kutatás „szellemtörténeti” szakasza magával hozta spekulatív elemek felbukkanását.³ A fordítások sokáig

¹ MIKES Kelemen *Összes művei*, I–VI, szerk., s. a. r. HOPP Lajos, Bp., 1966–1988 (a továbbiakban: MÖM I–VI), itt: I, 380. A kritikai kiadást megelőző szakirodalmat Hopp Lajos feldolgozta a tárgyi jegyzetekben, ezért azt a továbbiakban csak kivételesen idézem. – Köszönöm Bitskey Istvánnak, Szathmári Istvánnak és Szörényi Lászlónak a tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseit. A tanulmány a K 81.337 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült.

² KÜRTI Menyhért, *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*, Az Egri Ciszterci Gimnázium Értesítője, 1906/7, 3–58; KIRÁLY György, *Mikes Kelemen fordításai*, EPhK, 36(1912), 21–28.

³ VERESS Dániel, *Legendák és tények a Mikes szakirodalomban* = Uő, *Mikes és a szülőföld: Tanulmányok*, Bukarest, 1976, 5–9. A kötet további fontos tanulmányokat tartalmaz az életmű különböző kérdéseiről.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2010. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

csak szűk körben váltak ismertté, s egyetlen kivételtől eltekintve egészen a 20. század második feléig kéziratban maradtak. Az ezekre vonatkozó tanulmányok gyakran egymásnak ellentmondó, téves vagy megalapozatlan feltételezéseket közöltek.⁴ A történeti, irodalmi, művelődéstörténeti közlemények szerzőinek figyelmét többször elkerülték az egymás kölcsönös érdeklődésére számot tartó írások, s a források közlésmódja gyakran mutatja az addigi szakirodalom hiányos ismeretét.⁵ A Mikes-kutatás története sem mentes a fölösleges és méltatlan rivalizálástól, egymás munkájának lebecsülésétől, az indokolatlan szembeállításától és leértékeléstől.⁶ Mindezek következtében az eredmények nem mindig épültek egymásra, és hosszú ideig nem alakulhatott ki a teljes életművet átfogó, szerves tudományos folyamat. Ennek lehetősége lényegében csak az 1980-as évek végén teremtődött meg, a kritikai kiadás utolsó kötetének megjelenésével.

A Zolnai Béla által kezdeményezett és Hopp Lajos által megvalósított kritikai kiadás megindulása az 1960-as évek elején új szakasz kezdetét jelzi a kutatás történetében. A kiadás előrehaladásával fokozatosan bontakozott ki a hazai és európai gyökerekből egyaránt táplálkozó, európai rangú klasszikus prózairó képe, s megkezdődött a korábbi időszakból áthagyományozódott értelmezői minták felülvizsgálata. Amikor Szigeti József a kritikai kiadás 3. kötetének megjelenésével egy időben számba vette a kutatás fő irányait, új útjait és módszereit, utalt olyan területekre is, amelyekben még nem értek meg a problémák megoldásának feltételei. Egyben máig ható érvénnyel jelezte, „a Mikes-kérdés [...] megmaradt napjainkig izgalmas tudományos feladatnak.”⁷

A kritikai kiadás az utóbbi hatvan év magyar textológiájának kiemelkedő teljesítményei közé tartozik, s a szövegkritikai jegyzeteknek közvetlenül a főszöveg alá helyezésével iskolát teremtett. A kiadásban Hopp Lajos megalapozta az életmű eddigi leghitelesebb olvasatát, s olyan forrásanyagot bocsátott rendelkezésre, amely nagymértékben megnöveli az eddig ismert tények számát, új kapcsolatrendszerbe helyezi azokat, s elősegíti további összefüggések felismerését. A kötetek jegyzetapparátusa értékes személyi, eszme-, intézmény-, nyelv- és fordítástörténeti adattárat kínál, amely megnyitotta a lehetőséget az összehasonlító, műfaji, tárgy- és eszmetörténeti, forráskritikai és más vizsgálatok előtt. A jegyzetanyag beható ismerete elengedhetetlen az életmű további tanulmányozásához, megkönnyíti az egész korszak kutatását, és előfeltétele a korábbinál árnyaltabb Mikes-kép kialakításának.

A kritikai kiadás félidejében, 1978-ban jelent meg a *Magyar remekírók* sorozat Mikes-kötete, benne Hopp Lajos kismonográfia igényű, a munka addigi tanulságait és ko-

⁴ Vö. PENKE Olga recenzióját HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. TŰSKÉS Gábor, Bp., 2002. c. monográfiájáról: ItK, 107(2003), 608–610.

⁵ HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 404–405.

⁶ Vö. pl. KOVÁCS Sándor Iván recenzióját HOPP Lajos, *Mikes Kelemen: Életút és írói pályakezdet*, szerk. TŰSKÉS Gábor, Bp., 2000. c. monográfiájáról: Irodalomismeret, 13(2003)/2, 72–75. Továbbá: „A szelíd ironia, a szellemességgé önálló sodó szellem, a társas és a nagyvárosi élet, a csevegés, a divat, a modern udvariasság fogalomkörének és stíluslemeinek magyar irodalmi élete Faludival kezdődik (hozzá képest a különben rokonérzületű Mikes műkedvelőként hat).” TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar irodalom európaizálódása* = UŐ, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., 1961, II, 5–63, itt: 27.

⁷ SZIGETI József, *A Mikes kutatások új útjai és módszerei*, FK, 17(1971)/1–2, 84–102, itt: 84.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

rábbi tanulmányainak eredményeit összegző utószavával.⁸ A kiadás lezárását követően Hopp két monográfiában dolgozta fel Mikes életútjának első szakaszát, írói pályakezdését és fordítói munkásságát.⁹ Ezek azonban több éves késéssel, 2000-ben, illetőleg 2002-ben, posztumusz láttak napvilágot, s hatásuk csak napjainkban kezd érvényesülni. Az utóbbi kötettel különösen súlyos adósságot törlesztett a szerző, s a *Leveleskönyv* és a fordítások eddig szinte teljesen ismeretlen kapcsolatáról állapított meg alapvető nyelvi, tárgyi és eszmei összefüggéseket. Helyesbítette az eredetileg összetartozó művek mesterséges szétválasztását, s helyreállította azt az irodalmi, kulturális és konfesszionális egységet, amely természetes létformáját alkotta az életműnek és a korszak kultúrájának.

A kiadásban alkalmazott komplex kutatói módszer fő sajátossága a szemléleti kérdések megközelítése az írói alkotási folyamat és adaptációs tevékenység szemszögéből minden elérhető forrás mozgósításával. A Zolnai Béla és Kelemen József tanácsainak, valamint a nemzetközi gyakorlatnak a figyelembevételével kidolgozott módszer hatékony eszköznek bizonyult.¹⁰ Egyik újdonsága, hogy Hopp Lajos belehelyezte a *Leveleskönyvet* a társadalom-, irodalom- és eszmetörténeti összefüggésekbe, a kutatás bázisát kiterjesztette a teljes életműre, s fényt derített Mikes európai kultúrájának hazai gyökereire. A módszer másik újdonsága, hogy megkezdte a Mikes-életmű és II. Rákóczi Ferenc irodalmi munkássága közti összetett kapcsolatrendszer tisztázását, s az egész életmű tükrében, az erkölcsi, vallási, politikai, filozófiai és esztétikai nézetek együttes figyelembevételével vizsgálta Mikes írói világának alakulását. A harmadik fontos sajátosság, hogy következtetéseinek tendenciája szerint Hopp nem lezárni akart, hanem problémafelvetésre ösztönzött: a korábbi eredmények összegzésével, értékelésével új kérdéseket vetett föl, és új utakat jelölt ki a további kutatásnak.

Eredményei közül kiemelés érdemel, hogy feltárta Mikes írói, lélektani motivációjának gyökereit, s nyomon követte íróvá érésének külső-belső folyamatát, irodalmi tudatának alakulását. Meghatározta a *Leveleskönyv* eszmei súlypontjait és retorikai eszköztárának fő sajátosságait, s bemutatta Mikes irodalmi igényét, nyelvi, stílusbeli célkitűzéseit, társadalomszemléletét és művelődési eszményeit. Körvonalazta erkölcsfilozófiáját, történeti-kritikai látásmódját, s elhelyezte az életművet a korai felvilágosodás áramában. A leveleket az emigráció élete, a politikai események, az ideológiai, személyi és más körülmények összefüggésében vizsgálta, s megkezdte az „apolitikus Mikes” képének lebontását. Rámutatott a *Leveleskönyv* műfaji előzményeire, környezetére és újdonságára, s feltárta a hang- és stílusváltások összetevőit. Felhívta a figyelmet a misszilisek és a *Leveleskönyv* stílusbeli, tárgyi, módszerbeli rokonságára, műfaji kölcsönhatására, s be-

⁸ MIKES Kelemen *Művei*, vál., szöveggond., jegyz., utószó HOPP Lajos, Bp., 1978, az utószó: 705–842; vö. továbbá HOPP Lajos, *Mikes és világa: Tanulmányok*, Bukarest, 1973.

⁹ HOPP, *Mikes Kelemen* (6. jegyzet); UŐ, *A fordító* (4. jegyzet).

¹⁰ Zolnai Béla lektori jelentése a kritikai kiadás I. kötetéről az MTA Irodalomtudományi Intézet Archívumában található. MÖM I, 372; Kelemen József 1960. nov. 30-i és 1962. szept. 19-i, továbbá Hazai György 1962. nov. 18-i és N. Kakuk Zsuzsa 1962. okt. 26-i lektori jelentései Hopp Lajos feldolgozatlan hagyatékában található: MTA Irodalomtudományi Intézet, Ilyés Gyula Archívum és Tudományos Műhely (a továbbiakban: MTA ITI IGyA).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

mutatta a 18. század végi irodalmi mozgalmak szerepét a levelek első nyomtatott kiadásának megszületésében és a Mikes-hagyomány kialakulásában.

A fordítói életmű bemutatásával és önálló irodalmi teljesítményként való értékelésével Hopp Lajos jelentős mértékben módosította és kiegészítette a korábbi Mikes-képet. Kijelölte a fordítói munkásság irodalmi, nyelvi és művelődéstörténeti helyét, s következtetési szükségessé teszi a 18. század magyar irodalom- és fordítástörténetének újragondolását. Fontos megállapítása, hogy a *Leveleskönyv* terjedelmének közel egynegyedét különféle fordításbetétek teszik ki.¹¹ Meggyőzően érvelt amellett, hogy az adaptációs munka lehetőséget adott Mikes saját helyzetének átgondolására, s hozzájárult társadalomszemléletének modernizálásához. Rámutatott arra is, hogy a lefordított művek társadalombírálatára sokkal erősebb, mint a levelek írójéé. Egy kivételtől eltekintve meghatározta a fordítások még azonosítatlan forrásait,¹² s a lefordított műveket elhelyezte a francia szerzők életművében és a kor esztétikájában. Azonosította a Mikes által használt kiadások többségét, s kísérletet tett a keletkezett fordításkéziratok datálására. Meghatározta a fordítói életmű műfaji és tematikus csoportjait, s kimutatta az írói önállóság nyomait a fordításokban. Feltárta Mikes szerkesztői, adaptációs módszerét, bemutatta tudatos stilsztávjá érésének folyamatát. A kéziratok javításai alapján megfogalmazott számos nyelvtani, stilisztikai, fordítástechnikai és nyelvhasználati következtetést,¹³ s nyomon követte a folyamatot, melynek során Mikes egyre szélesebb közönség felé fordult fordításaival.

Jelentősen megnehezíti a továbblépést, hogy Hopp Lajos 1996-ban bekövetkezett halála miatt csak részben valósult meg a Mikes-kutatások korszerű tudományos szintézise, s megírásra vár a kutatás historiográfiája. Nehezítő körülmény az is, hogy akadémiai intézeti munkatársként Hopp Lajosnak nem nyílt lehetősége tanítványok nevelésére, speciális ismereteinek és kutatói tapasztalatainak közvetlen, folyamatos átadására. Úgy vélem, ebben a tudománytörténeti helyzetben hasznos lehet a fontosabb megoldatlan kérdések összegyűjtése, kifejtése és kiegészítése új megfontolásokkal. Ez hozzásegíthet a problémák tisztázásához, új kérdések megfogalmazásához, s ösztönözheti a további vizsgálatokat. A kérdések egyik része a rendelkezésre álló forrásanyag új szempontú elemzésével és az eddigi, gyakran külön kezelt eredmények összekapcsolásával, új összefüggésbe helyezésével idővel bizonyára tisztázható lesz. Másik része kiterjedt alapkutatásokkal talán megoldható, míg a harmadik része új források hiányában egyelőre nyitott marad. Fő célom a problémák számbavétele és az eredményesnek ígérkező új kutatási irányok, módszerek bemutatása. Körvonalazom az elvégzendő feladatokat, és néhány konkrét javaslatot teszek a továbblépés érdekében. Megkísérlem úgy összefoglalni a problémákat illető véleményemet, hogy az hasznára váljon a megoldásnak. Nem célom a kérdések teljes historiográfiájának áttekintése, s csak jelzésszerűen utalhatok több, részletes kibontást igénylő témára.

¹¹ HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 31–32.

¹² Az utolsó azonosítatlanul maradt forrást meghatározta TŰSKÉS Gábor, *Mikes Kelemen Epistolák-fordításának forrásához*, ItK, 103(1999), 1–26.

¹³ Vö. HOPP Lajos, *Mikes javító tolla nyomában*, MNy, 91(1967), 149–160.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

Textológia, filológia

Míg a 60-as, 70-es évek textológiájában, így például a Petőfi és az Arany kritikai kiadás ekkor megjelent kötetekben gyakran nem vagy alig volt szövegkritika,¹⁴ s mai szemmel nézve szükségesnek látszik e kötetek egészének átdolgozása textológiai szempontból, a Mikes kritikai kiadást a szövegkritikai feladatok következetes megvalósítása, egyértelmű jelzésrendszer alkalmazása jellemzi. A kötetek jegyzetanyaga számos alapvető felismerést tartalmaz Mikes kézíratszerkesztői technikájáról, de Hopp Lajos sem tudott megnyugtató választ adni a *Leveleskönyv* keletkezéstörténetét érintő néhány fontos kérdésre. Így mindenekelőtt ismeretlen a levelek végső megformálásának ideje, s nem tudjuk pontosan, mikor, milyen időközökben történt a koncok másolása az első fogalmazványokról.¹⁵ Részben tisztázatlan az is, hogy a külső körülmények, társadalmi kapcsolatok és érzelmi viszonyok, a levélíró erkölcsi felfogása, személyes habitusa és aktuális lelki diszpozíciója hogyan befolyásolták a levélírást, s miként alakult a levelekben kifejtett személyes reflexió megszületésének és írásos rögzítésének viszonya.

A kritikai kiadás első két kötetében, a tárgyi jegyzetek bevezetőjében Hopp részletesen foglalkozott a levélíró és a fordító írásmódjával, azon belül Mikes központozási, egybe- ill. különírási gyakorlatával, javítástípusaival, íráshibáival, nyelvi, hangrendszerbeli jelenségeivel és helyesíráásával, s megfigyeléseit külön tanulmányban is összegezte.¹⁶ A további kötetekben azonban már nincs ilyen áttekintés. Hiányzik Mikes helyesírásának, írásmódjának az összes mű kéziratára kiterjedő, alapos elemzése, s a kéziratokban található későbbi javítások egy részéről nem volt biztosan eldönthető, hogy azok Mikes-től vagy idegen kéztől származnak-e.¹⁷ Az utóbbi bizonytalanságnak következményei voltak a főszövegre és a jegyzetek megállapításaira nézve. Részben megmagyarázatlanok a központozás, a nagy és kis kezdőbetűk használatának szempontjai, az egybeírás-különírásnak a korban szokatlan következetlenségei.¹⁸ Ehhez járul, hogy Mikes különböző javítástípusai gyakran keverednek szembetűnő másolási hibákkal. A kritikai kiadás lapalji jegyzetei feltűntetik ugyan ezeket, de ez a közlésmód a javítások, íráshibák nagy száma miatt rendkívül megnehezíti az eredeti írásmód folyamatában történő tanulmányozását.

Kelemen József, a kritikai kiadás nyelvi lektora annak idején megkezdte a vízjegyek korábbi vizsgálatának revízióját, s nagyobb tanulmányt tervezett az összes kézirat nyel-

¹⁴ Vö. pl. KOROMPAY H. János, *A szövegközlés megbízhatósága: A Petőfi–Arany-levelezés kritikai kiadásáról = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, munkatárs TESLÁR Ákos, Bp., 2009 (<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>), 415–421.

¹⁵ MÖM I, 368, 385–386; vö. ZOLNAI Béla, *Mikes Törökországi leveleinek keletkezéséhez*, EPhK, 40(1916), 90–106.

¹⁶ MÖM I, 349–350, 368–371; MÖM II, 914–924; vö. HOPP, *Mikes javító tolla* (13. jegyzet); továbbá HOPP Lajos *A levélíró s fordító írásmódja* c. tanulmány töredékkézirata Hopp Lajos hagyatékában. MTA ITI IGYA.

¹⁷ Vö. pl. MÖM IV, 21–22, 50. jegyzet.

¹⁸ Vö. pl. MÖM I, 369; HOPP Lajos, KELEMEN József, *Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái*, MNytr, 101(1977), 338–344.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

ve, helyesírása, írásmódja és vízjegyeinek rendszerezése alapján.¹⁹ 1982-ben bekövetkezett halála miatt azonban ez a kritikai kiadás utolsó kötetébe szánt tanulmány nem készült el. Hopp Lajos új eredményeket várt ettől elsősorban a *Leveleskönyv* kéziratának keletkezéstörténetéhez, s többször sürgette a Mikes-kéziratok nyelvi, stilisztikai javításainak vizsgálatát a teljes eredeti szövegösszefüggésben.²⁰ Nem tartotta valószínűtlennek azt sem, „hogy Mikes írói hagyatékából maradtak még olyan kéziratok dokumentumok Törökországban, amelyek előkerülésük esetén döntő mértékben hozzájárulhatnak a keletkezéstörténet tisztázásához.”²¹

Néhány fordítás esetében felvetődik az eredeti szerzői fogalmazvány esetleges fennmaradásának és hollétének problémája, s továbbra is megoldatlan négy keltezetlen fordítás datálási kérdése.²² *Az idő jól eltöltésének módja* datálása kapcsán, a kritikai kiadás utolsó kötetében Hopp Lajos ismét hangsúlyozta, a fordítások keletkezési idejének meghatározásához fogódzót nyújtana a *Leveleskönyv* vizsgálatában felmerült forrásoknak és a Mikes-kéziratok írásmódjának az író összes műveire, a kéziratváltozatokra is kiterjedő elemzése, összekötve a vízjelek revíziójával.²³

Eddig nem történt kísérlet annak megállapítására, hogy a *Leveleskönyv* kéziratának javításai hogyan viszonyulnak a fordításkéziratokban található javításokhoz. Nem tudjuk azt sem, mi az oka annak, hogy fiktív leveleiben Mikes sehol nem utal fordítói munkájára,²⁴ annak ellenére, hogy 1724-től harminc éven át párhuzamosan folytatta a kétféle tevékenységet. Jelenleg arra sincs magyarázat, hogy a különböző fordításokban miért kezelte eltérő módon a bibliai idézeteket.²⁵ A fordítások egy részénél nem sikerült megállapítani, hogy az adott műnek pontosan melyik kiadása szolgált forrásul, ezért az ilyen összevetésből levont következtetések a fordítói módszerre nézve csupán feltételes érvényűek.²⁶ Néhány esetben nem lehet pontosan tudni azt sem, mikor, hogyan, kitől jutott Rodostóba a forrásmű Mikes által használt kiadása.²⁷

Meggyőződésem, hogy a *Törökországi levelekkel* kapcsolatos textológiai és filológiai kérdések egy részének megoldása a fordításkéziratokban, illetőleg az ezekkel történő módszeres összevetésben keresendő, s a keletkezéstörténet tisztázását elősegítheti a genetikai kritika további eszközeinek alkalmazása. Ehhez mindenképp szükség van a kritikai kiadás kötetében található lapalji jegyzetanyag kritikai elemzésére és módszeres összehasonlítására a kéziratokkal, különös tekintettel a szövegformálást tanúsító nyelvi,

¹⁹ MÖM VI, 913.

²⁰ Vö. pl. HOPP, *Mikes javító tolla* (13. jegyzet).

²¹ MÖM I, 386.

²² MÖM VI, 906–981; HOPP Lajos, *Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából*, MKsz, 102(1986), 283–294, itt: 287–288; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet).

²³ MÖM VI, 913.

²⁴ MÖM I, 542.

²⁵ Vö. pl. MÖM III, 1086, 591.32. jegyzet; MÖM IV, 735, 34.11. jegyzet, 736, 48.32. jegyzet, 737, 63.15. jegyzet, 738, 69.19. jegyzet, 740, 88.3. jegyzet.

²⁶ Így pl. MÖM III, 967; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 135, 242, 349; MÖM IV, 722–723; TUSKÉS, *Mikes* (12. jegyzet).

²⁷ Így pl. MÖM III, 957; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 161.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

stilisztikai javításokra, az írásképek alakulására, a szövegalkulás folyamatának és az értelmezés szintjeinek kapcsolatára. Ezt a munkát nagymértékben megkönnyítheti a *Leveleskönyv* kéziratának tervbe vett digitális hasonmás kiadása, mivel így könnyebben lesznek összevethetőek a jelenleg négy különböző gyűjteményben őrzött autográf kéziratok.²⁸ A terv megvalósítása nem problémamentes, s nem véletlen, hogy a hagyományos reprodukciós eljárással tervezett korábbi kísérlet az 1980-as évek közepén a kézirat állapota és különféle technikai nehézségek miatt megghiúsult.

Nyelv- és stílusújítás

A továbblépést ezen a területen mindenképp az nehezíti, hogy nincs megnyugtatóan tisztázva a 18. századi irodalmi nyelv kialakulásának és a korabeli nyelvi norma sajátosságainak kérdése, s a század második felében zajló nyelvi, nyelvfejlesztési törekvések összehasonlíthatatlanul jobban ismertek, mint a század első felének azonos irányba mutató jelenségei.²⁹ Másfelől a *Leveleskönyv* nyelvi, stilisztikai, retorikai szempontból egyaránt rendkívül sokrétű, komplex szövegegyüttes. Ehhez járul, hogy hiányzik Mikes írói korpuszának teljes szótári feldolgozása.

Ma már tudjuk, hogy a tágabb értelemben vett nyelvújítás a 18. század végénél időben távolabbra mutató történeti folyamat, s a népnyelv és az irodalmi nyelv közti szintézis-keresés korai változata, a nyelvi provincializmusok és az egységes irodalmi nyelvi norma küzdelme Mikesnél is megfigyelhető.³⁰ Tudatos értelmezője és cselekvő résztvevője volt a folyamatnak, melynek során a 18. század első évtizedére nagymértékben megerősödött az anyanyelvűség gondolata, tudatosult a magyar nyelvű könyvek hiánya és a fordítás-irodalom jelentősége, s kezdtek kibontakozni egy nemesi nyelvi program körvonalai.³¹ Mikes választásai a lefordított művek esetében átgondolt döntések eredményeként születtek meg. Pontosán látta saját alkotói pozícióját, s értelmezői munkája magas szintű reflektáltsággal párosult nemcsak a *Leveleskönyv* fordításbetéteiben és a fordításokban, hanem a fordítások keretszövegeiben és saját betoldásaiban is.

²⁸ Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Dési Állami Gimnázium Könyvtára. Vö. HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 11–23; KUNTÁR Lajos, *Sikertelen kísérlet Mikes Törökországi levelei hasonmás kiadására: Szombathelyi történet a nyolcvanas évek közepéről*, Vas Népe, 39(1994), 225. sz., 1994. szept. 26., 6.

²⁹ MÖM I, 352; BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960; *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk., bev. BIRÓ Ferenc, Bp., 2005.

³⁰ SZATHMÁRI István, *Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban = Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., 1980, 269–275; UŐ, *Mikes és irodalmi nyelvünk = Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, 1992, 93–98.

³¹ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban = Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, összeáll. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2004, 7–39, itt: 27–30.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. évfolyam 143. szám

Mikes nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé. Stílusának sajátosságai a fordításokban is megtalálhatók, s a *Leveleskönyv* és a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni. A fordítások bevonása Mikes nyelvének vizsgálatába nélkülözhetetlen, s a kutatás mára alapvetően módosította Szily Kálmán megállapítását, mely szerint Mikes „szókincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösi, akár Faludié”.³² Teljes egészében túlhaladottnak tekinthető az az 1999-ben megjelent és a következő évben egyetemi szöveggyűjteménybe is bekerült állítás, mely szerint a fordítások csupán „hatalmas terjedelmű időtöltő feladatteljesítések”, „[a] *Leveleskönyv* fényében [...] szürke betűtenger, dagály és apály nélküli holt víz, morotva”.³³

Mikes egyik kimondatlan célja a nyelvi teljesítmény növelése volt, s irodalmi újszerűsége nagymértékben összefügg prózájának korához mért nyelvi újdonságával.³⁴ Ugyanakkor tisztázatlan, hogy nyelvfejlesztő törekvése mennyire volt tudatos a nyelvi norma felé mutató jelenségekben, milyen szerepet játszott a magyar irodalmi nyelv nyelvi, stílusbeli modernizációjában, s mivel magyarázható Mikes kortársaiénál kiegyenlítettebb nyelvhasználata. Hopp Lajos megállapítása, mely szerint feltárára vár a mikesi széppróza alakulástörténete a nyelvi, stílusbeli adaptációs folyamattal együtt, az író összes műveinek együttes tanulmányozása révén, ma is aktuális.³⁵

Mikes nyelvéről és stílusáról nem készült az egész életműre kiterjedő, összefoglaló tanulmány, s nagyrészt tisztázatlan a Zágony környéki nyelvjárás, a kolozsvári köznyelv és a különböző francia stílusváltozatok hatásának kérdése.³⁶ Hiányzik az alapos nyelvészeti vizsgálat Mikes mondattípusainak meghatározásához, a mondat szerkesztés sajátosságainak pontosabb körvonalazásához, a gálans viselkedésmód és szórakoztatás többretegű nyelvi kódolásához. Ellenőrzésre szorulnak Szabolcsi Bence megállapításai a mikesi prózában jelenlévő zenei hatásokról, próza–vers–zene elemeinek viszonyáról, Mikes stílusának zenei diszpozíciójáról, mondatritmikán alapuló énekszerűségéről, s hogy mindez mennyiben tekinthető a korszakban egyedi jelenségnek.³⁷ A kritikai kiadásban Hopp Lajos igyekezett kielégíteni a nyelvtudomány igényeit, s a kiadás ösztönözte a magyar irodalmi nyelv 18. századi történetét feltáró vizsgálatokat.³⁸ Az időközben e tárgyban született kevés számú elemzés azonban inkább részterületekre összpontosít, és nem aknázza ki teljes egészében a kiadásban rejlő lehetőségeket. Bár a kritikai kiadás

³² SZILY Kálmán, *Mikes Törökországi levelei nyelvi szempontból = Mikes-émlékiadás*, s. a. r. MIKLÓS Ferenc, Bp., 1906, LVII–LXIII.

³³ KOVÁCS Sándor Iván, *Mikes Kelemen (1690–1761)*, Irodalomismeret, 10(1999)/3–4, 39–51, itt: 51; *ua.* = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, II, Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 2000, 582–593, itt: 593.

³⁴ MÖM I, 351.

³⁵ HOPP, *Utószó = MIKES Művei* (8. jegyzet), 817.

³⁶ MÖM I, 349, 369.

³⁷ SZABOLCSI Bence, *Vers- és dallam-émlék a Törökországi levelekben (Adalék a régi magyar próza ritmikájához)*, Magyarágtudomány, 1942, 225–234.

³⁸ Vö. 30. jegyzet; SZILÁGYI Ferenc, *Mikes Kelemen stílustörténeti jelentősége = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 99–104.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

jegyzetanyaga számos esetben hozza a francia forrásszövegek megfelelő részleteit, a *Törökországi levelek* és a szépprózai átdolgozások esetében indokoltnak látszik egy új, kétnyelvű kritikai kiadás elkészítése.

A Mikes-szövegek fontos tanulságokat tartogatnak az irodalmi nyelv fejlődéséhez, nyelvi normájának alakulásához helyesírási és hangtani téren egyaránt. Segíthetnek az erdélyi nyelvi norma jellegzetességeinek megállapításában, továbbá annak tisztázásában, érzékelt-e Mikes a nyelvi normát, s az mennyiben hatott rá. A már Hopp által felvetett, ma is válaszra váró kérdések közé tartozik, igazodott-e a székely nyelvjárásból kinövő Mikes egy másik magyar belső nyelvtípushoz, esetleg más nyelvi eszményhez, s ha igen, milyen hatása tapasztalható ennek a formai, nyelvtani szerkezeti és szókészlet normaterületén.³⁹ További elemzést igényel a megfigyelés, mely szerint „Mikes formai tekintetben mintha elszakadt volna a háromszéki táji nyelvi kötöttségektől, és az ország északkeleti területén kialakult irodalmi nyelvi normához igazodott.”⁴⁰ Megvizsgálandó továbbá a mikesi nyelvben a provinciális nyelvtípusok egymáshoz való viszonya, mivel országosan ható magyar köznyelv hiányában a provinciális (regionális) irodalmi nyelvek belül esnek az irodalmi nyelv határán.⁴¹ Részletesen meg kellene vizsgálni a jezsuita retorikaoktatás hatását, az inventio és a dispositio sajátosságait, a retorikai és stilisztikai alakzatok szerepét többek között a figyelem felkeltésében, a tetszés kiváltásában, a levélíró és a fiktív címzett viszonyának megteremtésében.

Külön kérdéskört alkot, hogy Mikes nyelvi teljesítményének nyelvalakító szerepe csak jelentős késéssel érvényesült. Ezért nyelvének, stílusának és írásmódjának vizsgálata a halálát követő időszakban kibontakozó nyelvújító mozgalom szemszögéből is fontos feladat.⁴² Hopp Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy Mikes stílusának fontos összetevője a Biblia szókincse, frazeológiája.⁴³ Tisztázásra vár, milyen kapcsolata van Mikes nyelvének a Biblia nyelvével, a Káldi-féle Biblia nyilvánvaló befolyása mellett érvényesült-e benne Károlyi fordításának hatása, s hogyan törekedett az író a Biblia kollektív hangjának egyénítésére. A *Leveleskönyv* esetében tekintetbe veendő a levelek nyelvi cselekvéseinek komplexitása, szerkezete, historicitása és dialogicitása, s hasznosítandók a szociolingvisztika, a kognitív és a pragmatikus nyelvészet által kidolgozott kommunikatív, pragmatikus és más szempontok. Köpeczi Béla utalása Rákóczi és Mikes szóhasználatának rokonságára, azonos kifejezéseire ugyancsak figyelmet érdemel.⁴⁴

A fenti kérdések jelentős részének megválaszolását nagymértékben elősegítené egy, a teljes életmű szó- és kifejezésanyagát feldolgozó Mikes-szótár. A *Magyar nyelvtörténeti szótár* csupán a *Törökországi levelek* szó- és szólásállományát tartalmazza, a szöveghe-

³⁹ MÖM I, 353; HOPP, *Utószó* = MIKES *Művei* (8. jegyzet), 822–823.

⁴⁰ *Uo.*, 820–821.

⁴¹ *Uo.*, 822; vö. VÁRADI-STERNBERG János, *Mikes Kelemen nyomában Kárpátalján* = *Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 105–110, itt: 108.

⁴² MÖM I, 348.

⁴³ HOPP, *Utószó* = MIKES *Művei* (8. jegyzet), 823–824.

⁴⁴ KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi vallásossága és szellemi hagyatéka*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 6(1989), 22–33, itt: 26.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2009. évfolyam 183. szám

lyesség tekintetében erősen kifogásolható 1794-es kiadás alapján,⁴⁵ mai szemmel nézve meglehetősen pontatlanul, *A magyar nyelv nagyszótárának* korpuszában pedig az 1772-es alsó időhatár miatt Mikes életműve nem szerepel. A Mikes-szótár elkészítésének gondolatával már Hopp Lajos foglalkozott, s Szathmári István nem sokkal a kritikai kiadás befejezését követően felhívta a figyelmet egy ilyen munka jelentőségére, „amely stíluszótár is lehetne egyben”.⁴⁶ Ez a feladatkijelölés ma is időszerű. A szótár megvalósítása az irodalom- és a nyelvtudománynak egyaránt érdeke, s a két tudományág átgondolt összefogásával képzelhető el. Egy ilyen szótár egyedülálló forrásbázist kínál a további kutatásoknak, jelentősége vitathatatlan. Kivételes lehetőség, hogy a munka a teljes életmű kritikai kiadására épülhet.

Az OTKA-pályázat⁴⁷ keretében tervbe vett vállalkozás fő módszerbeli újdonsága a korábbi írói szótárakhoz képest az, hogy felhasználva az elektronikus szövegfeldolgozás és adatbázis formájában való közzététel lehetőségeit, nem korlátozza a jelentéseket illusztráló idézetek számát, s lehetőséget biztosít a lexémák, állandósult szókapcsolatok, szólások és stílusfordulatok összes előfordulásának visszakeresésére. Ezzel nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új, ma még csak részben ismert lehetőségeket nyit meg mind a történeti nyelvészeti, mind a stílus-, irodalom- és eszmetörténeti kutatások előtt. A fentiek tükrében nem lehet kétséges, hogy a Mikes-filológia és -textológia eddigi eredményeinek meghaladása nem kis mértékben a nyelvészeti Mikes-kutatások fellendülésétől várható. A szótár mint alapvető segédeszköz nagymértékben ösztönözheti ezeket a kutatásokat, s hozzájárulhat a 18. századi magyar nyelv szótörténeti-etimológiai, alak- és mondattörténeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi sajátosságainak jobb megismeréséhez.

Műfaj- és tárgytörténet

A *Törökországi levelek* műfajáról lényegében kialakult az egyetértés az utóbbi évtizedekben, s ma már senki nem vitatja, hogy olyan fiktív levélgyűjteményről van szó, melynek fő rendező elve a levelek kronológiája. Ez a meghatározás azonban részben elfedi a levelek tartalmi és formai komplexitását, s Barta János már az 1960-as években felhívta a figyelmet a gyűjteménynek a regényműfaj felé mutató vonásaira.⁴⁸ Kibédi Varga Áron továbbment ebbe az irányba, amikor úgy vélte, hogy a leveleket átfogó „mitikus struktúra”, a fiktív néne alakjának megteremtése „a nagy modern regényekhez kapcsolja” a gyűjteményt, s Mikes „a levél műfaja mögé rejtette igazi műfaját”, a re-

⁴⁵ HOPP, *Utószó* = MIKES *Művei* (8. jegyzet), 826.

⁴⁶ SZATHMÁRI, *Mikes és irodalmi nyelvünk* (30. jegyzet), 98.

⁴⁷ K 81.337 számon, 2009. szept. 15-i határidővel benyújtott OTKA-pályázat.

⁴⁸ BARTA János, *Mikes Kelemen* = Uő, *Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1966, 7–42; vö. továbbá HOPP Lajos, *A Törökországi levelek műfaji problémái*, MTA I. OK, 15(1960), 129–152.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

gényt.⁴⁹ Ehhez a felfogáshoz csatlakozott Cinzia Franchi, a *Leveleskönyv* olasz fordítója, aki szerint a kétségtelenül írói nézőpont, a követett motívumok folyamatossága a regényesség elemeit képviseli a levélműfajon belül, s a mű „a magyar regény kiindulópontja”-nak nevezhető.⁵⁰

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a levélregény a nemzetközi szakirodalomban egyre inkább elfogadott, tág meghatározás szerint olyan részben vagy teljesen fiktív prózában írt közléssorozat, melyben a levelek az elbeszélés közvetítő eszközeként szolgálnak, vagy jelentős szerepet játszanak a cselekmény alakulásában.⁵¹ A francia levélregény, melynek korai példáit elvben Mikes is ismerhette, rendkívül összetett, számos típusra és altípusra tagolható forma, több rokon és érintkező műfajjal, nehezen besorolható határesetekkel. Gyökerei az újabb kutatások szerint 14–17. századi európai előzményekre nyúlnak vissza;⁵² ezek között több olyan mű található, mely jelzi az első levélregények szoros kapcsolatát a Mikes is ösztönző levélmintakönyvekkel és gáláns levélgyűjteményekkel.⁵³ Tisztázásra vár, hogy Mikes műfajválasztását az utóbbiakon kívül valóban motiválták-e a francia levélregény előzményei és korai példái, s műve – ha fenntartásokkal is, de – besorolható-e ennek a műfaji hagyománynak a környezetébe. Elvégzendő feladat a fiktív levélgyűjtemény korabeli európai műfaji kontextusának feltárása, s hiányzik a módszeres összevetés a francia levélgyűjtemények és levelezés-kézikönyvek anyagával.

Az újabb kutatások hívták fel a figyelmet a levélműfaj egyik megkülönböztető sajátosságára, a félig feltárás és félig eltakarás módszerére, a hiteles láttatás igényének és a láttatás szubjektivitásának kettősségére.⁵⁴ Bitskey István megfigyelése szerint a *Leveleskönyv* jellemző vonása a „líraiság”, a személyesség, azaz a szubjektum, az írói egyéniség érzelmi állapotának tudatos megmutatása.⁵⁵ A gyűjtemény e felfogás szerint lényegében Mikes „lírai önéletrajza”, melynek sajátos hangulati egysége van, s amely magában foglalja az emigráció érzelmi életének történetét. Fontos lenne megvizsgálni, milyen egyéni

⁴⁹ KIBÉDI VARGA Áron, *Mikes mítoszai = Az embernek próbája: Emlékkönyv. Kiadja a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára*, Amsterdam, 1976, 31–35.

⁵⁰ Cinzia FRANCHI, *Európai utas, Erdély szerelme = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, munkatársak JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., 2007, 579–588, itt: 588.

⁵¹ KALÓ Krisztina, *Romans épistolaires de langue française depuis la fin du 19e siècle: Approches historique et formelle (Francia levélregények a 19. század végétől napjainkig)*, doktori (PhD) értekezés tézisei, Debreceni Egyetem, 2005, 6–9.

⁵² Krisztina KALÓ, *Interférences littéraires européennes à la naissance du roman épistolaire français = Concordia discors vs. discordia concors*, ed. Gina MĂCIUCĂ, Suceava, Ștefan cel Mare University Press, 2009, 47–55.

⁵³ Így pl. Gabriel de GUILLERAGUES, *Lettres portugaises*, Paris, 1669; vö. Uő, *Lettres portugaises traduites en français*, IV = *Lettres portugaises, Lettres d'une Péruvienne et autres romans d'amour par lettres*, éd. Bernard BRAY, I. LANDY-HOUILLOU, Paris, 1983; Gerhard SAUDER, *Briefroman = Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, I, Hrsg. Klaus WEIMAR, Berlin–New York, 1997, 255–257; ZOLNAI Béla, *Mikes és a francia szellemi élet*, EPhK, 45(1921), 39–43, 90–104; 46(1922), 25–32.

⁵⁴ BENE Sándor, *Eljutni Zágonba*, Holmi, 19(2007), 531–571, itt: 538.

⁵⁵ BITSKEY István, *Mikes Kelemen és a magyar emlékirók = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 67–70.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

eszközökkel hozta létre Mikes a saját önarcképét („image de soi”) a levelekben, hogyan formálta meg a fiktív címzett alakját, milyen módon konstruálta meg újra és újra az elbeszélés tárgyát, s van-e változás mindezekben az évtizedek során. Feltárára várnak a levelekben alkalmazott fiktív dialógus, azaz a látszólagos kölcsönösség megalkotásának technikái, továbbá az, miként kezelte Mikes a múltat, a jelent és a jövőt, s hogyan módosult a viszonyulása ezekhez. Ugyanakkor továbbra sem hagyhatók figyelmen kívül a levélgyűjtemény kapcsolódási pontjai a napló, az emlékirat és az esszé műfajával, mivel e szövegtípusok határai tartalmi és formai jegyek tekintetében – ugyanúgy, mint Mikesnél – történetileg is gyakran elmosódnak.⁵⁶

A műfaji problematikában nem téveszthető szem elől, hogy Mikes önálló fordításai széles műfaji skálán helyezkednek el, s a szépprózai átdolgozások mellett megtalálhatók köztük az erkölcsnevelő értekező prózához, az elmélkedő didaktikus kegyességi prózához és a klasszikus történeti értekező prózához tartozó művek.⁵⁷ Külön vizsgálatot igényel, hogy a lefordított művek műfaji sajátosságai hogyan, milyen áttételekkel szűrődtek be a *Leveleskönyv*be, s Mikes mennyiben törekedett ezek integrációjára.

⁵⁶ KIRÁLY György, *Mikes Kelemen levélformája*, It, 2(1913), 260–271. Veress Dániel hívta fel a figyelmet Mikes önálló mini-esszéjére a *Keresztényi gondolatok* c. fordításának függelékében: VERESS Dániel, *A szóhor-dásról: Irodalmi adalék Rodostó lélektanához* = Uő, *Mikes és a szülőföld* (3. jegyzet), 85–103. Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel Szilasi László hipotézise, mely szerint a modernitás új típusú szubjektívizmusának, új személyiségseményének megjelenése miatt a magyar nyelvű regény története Bethlen Miklóssal, sőt talán már 17. századi emlékiratíró társainak szövegeivel elkezdődik. SZILASI László, *Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)*, ItK 101(1997), 217–234, itt: 234. A levélműfajhoz vö. W. G. MÜLLER, *Brief = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, II, Tübingen, 1994, 60–76; *Der Brief in der österreichischen und ungarischen Literatur*, Hrsg. András F. BALOGH, Helga MITTERBAUER, Bp., 2005. Francia nyelvterületen száz évvel azután, hogy Gustave Lanson pszeudo-műfajnak minősítette és lényegében kizárta az irodalom köréből a levelezéseket, a levél új módszereket alkalmazó, önálló kutatási területté vált az 1990-es években. Az irodalomtörténészek mellett módszeresen foglalkoznak vele a kommunikációelmélet, a retorika-, mentalitás- és társadalomtörténet, a pszichológia és a pszichoanalízis képviselői; Association Interdisciplinaire de Recherche sur l'Épistolaire néven tudományos társaság létesült, s forráskiadások, monográfiák, tanulmánykötetek, tematikus folyóiratszámok, konferenciák és egyetemi szemináriumok sora jelzi a megerősödött érdeklődést. Lásd pl. Edme BOURSALT, *Treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier*, édition préfacée, établie et annotée par Bernard BRAY, Paris, 1994; *Voltaire et sa « grande amie » : Correspondance complète de Voltaire et de Mme Bentinck (1740–1778)*, éd. Frédéric DELOFFRE, Jacques CORMIER, Oxford, 2003; Bernard BRAY, *La Louange, exigence de civilité et pratique épistolaire au XVIIe siècle, XVIIe siècle*, 42(1990), No 167, 135–153; *Expériences limites de l'épistolaire : Lettres d'exil, d'enfermement, de folie*, éd. A. MAGNAN, Paris, 1993; *Revue d'Histoire Littéraire de la France : Images de Madame de Sévigné*, 96(1996), No 3 (tematikus szám); Benoît MELANÇON, *Sevigne@Internet : Remarques sur le courrier électronique et la lettre*, Montréal, 1996; *Art de la lettre, art de la conversation à l'époque classique en France*, sous la direction de Bernard BRAY et Christoph STROSETZKI, Paris, 1995; Luc VAILLANCOURT, *La Lettre familière au XVIe siècle : Rhétorique humaniste de l'épistolaire*, Paris, 2003; Bernard BRAY, *Épistoliers de l'âge classique : L'art de la correspondance chez Madame de Sévigné et quelques prédécesseurs, contemporains et héritiers*, études revues, réunies et présentées avec la collaboration de Odile RICHARD-PAUCHET, Tübingen, 2007.

⁵⁷ VÖRÖS Imre, *Mikes Kelemen, a fordító* = *Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 71–76; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. évfolyam 1. szám

A tárgy történeti kutatásoknak adhatnak feladatot a *Leveleskönyv* azon elbeszélései, melyek forrásait mindeddig nem sikerült azonosítani. Az antik, középkori és humanista eredetű elbeszélő témák, motívumok többségének eredetét már tisztázta a kutatás,⁵⁸ de így is maradt mintegy húsz történet, melyek forrása ismeretlen vagy bizonytalan. Arra sincs kielégítő magyarázat, hogy miért adott elő Mikes néhány történetet kétszer is, különböző részletességgel. Így például az antik történeti tárgyú elbeszélések közül kiderítetlen a forrása a koronáját először fiának átadó, majd mégis visszavenni akaró római császár történetének (54. levél).⁵⁹ Ismeretlen a közvetlen forrása a Korach-féle lázadás bibliai szövegéhez fűződő agádnak, mely szerint Áron először elveszi egy szegény özvegyasszony juhának gyapját, végül az egész juhót eltulajdonítja (90. levél).⁶⁰ Ugyanez a helyzet a középkori Pilátus-mondák azon részletével, mely szerint Pilátus kétszer Krisztus varrás nélkül való köntösében jelenik meg az őt megbüntetni akaró római császár előtt, aki mindkét alkalommal büntetlenül elbocsátja, harmadszor azonban – mivel most más köntöst vett fel – száműzetésbe küldi (95. levél).⁶¹

Az egyházi vonatkozású elbeszélések közül nem ismerjük a közvetlen forrását a tengeren a hajó után futó szent remete és az őt helyes imádságra tanítani akaró püspök (206. levél),⁶² valamint a Konstantinápolyba menő szent pápa és a lovát neki adó asszony történetének (57. és 204. levél).⁶³ Ugyancsak bizonytalan a közvetlen forrása Angilbert és Berta számos feldolgozásban közkezen forgó, nemzetközileg elterjedt históriájának (103. és 200. levél).⁶⁴ A föltehetően novellai eredetű, ismeretlen forrású elbeszélések közé tartozik a féltékeny férj által színleléssel próbára tett asszony (66. levél),⁶⁵ a vadaskertjében véletlenül egy szarvast megölő szolgán véres bosszút álló olasz úr (94. levél),⁶⁶ valamint az erdőben, álmában megtámadott kisasszony és három szeretőjének (94. levél)⁶⁷ története. Ismeretlen az eredete az V. Károly spanyol király brüsszeli vendégségé-

⁵⁸ Vö. pl. KIRÁLY György, *A Törökországi levelek forrásaihoz*, EPhK, 33(1909), 257–277, 334–345; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 32, 70. jegyzet. A *Leveleskönyv* elbeszélő témáinak és motívumainak tárgyalásánál a kritikai kiadásban Hopp Lajos nem idézi György Lajos kézikönyvét, amely a Mikesnél előforduló témák és motívumok egy részének számos további hazai és külföldi előfordulását sorolja fel. GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp., 1934.

⁵⁹ MÖM I, 532. A továbbiakhoz vö. HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 70–71.

⁶⁰ MÖM I, 632–633.

⁶¹ MÖM I, 640.

⁶² MÖM I, 796. Az elbeszélés különféle változatai egyaránt ismertek a zsidó, a keresztény és a mohamedán hagyományban; a keresztény változatok többnyire Szent Ambrus püspök alakjához kapcsolódnak. Vö. TAMAR ALEXANDER-FRIZER, *The Pious Sinner*, Tübingen, 1991, 62–63; UŐ, *The Heart is a Mirror: The Sephardic Folktales*, Detroit, 2008, 439. Magyarországi előfordulásaihoz vö. pl. KATONA Lajos, *Temesvári Pelbárt példái: Székfoglaló értekezés*, Bp., 1902, 76–77, nr. 315; VÖRÖSMARTY Mihály, *A szent ember = Uő Összes művei*, III, *Kisebbségi költemények (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Bp., 1962, 119–124, 438–450; *Képviselet napló*, 1906–1908, XV. kötet, 240 (Nagy György felszólalása a 264. országos ülésen 1908. jan. 24-én).

⁶³ MÖM I, 540.

⁶⁴ MÖM I, 786–788. A forrás a *Le Spectateur* vagy Bayle.

⁶⁵ MÖM I, 572.

⁶⁶ MÖM I, 638.

⁶⁷ MÖM I, 639.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

ben előkelő ülőhelyért versengő két asszony közti igazságtévis (94. levél) és a görögkeleti paptól furfangos módon borhoz jutó német katonák históriájának (146. levél).⁶⁸

Négy, ismeretlen forrásból merített elbeszélés francia eredetre utal. Az elsőben egy francia városi bíró íródeákjának illetlenség miatt elbocsátott menyasszonyát egyre előkelőbb férfiak veszik feleségül, s végül Casimirus lengyel királynak lesz titkos felesége (55. levél).⁶⁹ A másodikban egy tengeri tolvajok által elrabolt francia ifjút férfiruhába öltözött jegyese szabadít meg a török fogságból (77. levél).⁷⁰ A harmadikban egy francia úr éppen eltemetett feleségét várja vacsorára (100. levél),⁷¹ míg a negyedikben a spanyol követnek szánt drága, de haszon nélkül való ajándékként saját kápolnájának odaadását javasolják a francia királynak (118. levél).⁷² Ugyancsak ismeretlen, ill. bizonytalan két, történeti eseményhez kapcsolódó elbeszélés közvetlen forrása: a Szulimán szultán által megöletett Ibrahim nagyvezér históriájáé (97. levél) és a várnai csata kimenetelét eldöntő szentelt ostya legendájáé (203. levél).⁷³

Az ismeretlen forrásból merített elbeszélések egyik része nagyon speciális jellegű, s szélesebb körű európai elterjedésük és hosszabb hagyományozódásuk nem kimutatható. Másfelől több nemzetközi vándortéma található közöttük, ezért érdemes lesz bevonni a vizsgálatba a történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás vonatkozó eredményeit. A források azonosítása révén tovább bővíülhet Mikes olvasmányainak köre, s megismerhetővé válhat a szövegek eredeti kontextusa. Ez új oldalról világíthatja meg Mikes adaptációs módszerét, fordítói és levélszerkesztői invencióját, aktuális erkölcsi, világnézeti mondanivalóját.

Személyiség- és eszmetörténet

Az alapvető nehézséget itt az okozza, hogy csak kevés közvetlen és megbízható forrás áll rendelkezésre Mikes életéről. Míg az életpálya első feléről készült monográfia az elsődleges adatok hiánya miatt jelentős részben közvetett forrásokra épül,⁷⁴ az életpálya rodostói szakasza módszeresen feldolgozatlan. Veress Dánielnek a Mikes-szakirodalom figyelembevételével készült, 1972-ben kiadott életrajzi kísérlete és kalauza a *Leveleskönyvhöz* az elsők között hasznosította a kritikai kiadás addig megjelent köteteit.⁷⁵ Ebben a családi, történeti, társadalmi, lélektani és más összetevők figyelembevételével átfogó kép megalkotására törekedett, a franciaországi ösztönzések mellett meggyőzően hangsúlyozta a szülőföld és a lengyelországi tartózkodás hatását, s folytatta az „apoliti-

⁶⁸ MÖM I, 639, 715.

⁶⁹ MÖM I, 534.

⁷⁰ MÖM I, 600.

⁷¹ MÖM I, 657.

⁷² MÖM I, 685.

⁷³ MÖM I, 649–650, 791–792. A forrás Guillet vagy Ricaut.

⁷⁴ HOPP, *Mikes Kelemen* (6. jegyzet).

⁷⁵ VERESS Dániel, *A rodostói csillagnéző: Kalauz Mikes Leveleskönyvéhez*, kismonográfia, Kolozsvár, 1972; vö. továbbá UŐ, *Mikes és a szülőföld* (3. jegyzet).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

kus Mikes” hamis képének lebontását. A történeti adatokra épülő, hiteles és teljes pályakép azonban továbbra is várat magára, amely pedig egyaránt nélkülözhetetlen Mikes intellektuális fejlődésének megértéséhez és a részletes személyiségrajz elkészítéséhez.

Nem tudjuk pontosan, hol, mikor, hogyan és kitől tanult meg Mikes franciául, s ki volt az a francia tanító, akit Rákóczi Párizsban tartott apródjai számára.⁷⁶ Nyitott kérdés, volt-e szerepe, s ha igen, milyen, a naplóíró Szathmári Király Ádám 1717-es távozásának az emigrációból a *Leveleskönyv* elkezdésében. Kovács Sándor Iván erre vonatkozó feltételezése, mely szerint Mikesben Szathmári Király távozása „szabadította fel” a levélíró,⁷⁷ további vizsgálatot igényel. A kutatást eddig alig foglalkoztatta a kérdés, hogy Mikes napi gondok, alkotás-lélektani összetevők vagy más okok miatt fordult a levelektől fokozatosan a fordítások felé.

Szigeti József már 1971-ben felhívta a figyelmet Mikes egyéniségének, gondolatrendszerének ellentmondásaira, így például a szerénység ruhájában jelentkező erős öntudatára, gondviselés-felfogásának és istenhitének változására, a reális és irreális gondolkodás egymás mellett élésére, a teológiai determinizmus mellett a racionális magyarázat igényének folyamatos jelenlétére.⁷⁸ Utalt arra, hogy ez az ellentmondásos egyéniség és világlátás tükröződik az életműben, többek között a műfajválasztás kérdéseiben. Felhívta a figyelmet arra is, hogy Mikes társadalmi, vallási, erkölcsi és irodalmi nézetei modernebbek Rákócziénál és Bethlen Miklósénál, s fatalizmusa nem egyszerűen lemondás a tevékenységről, hanem ésszerű belenyugvás a már bekövetkezett eseményekbe. Hangsúlyozta azt is, hogy Mikes álláspontja a felkelés megítélésében több ponton eltér Rákócziétól, nem volt kritikátlan a fejedelemmel szemben, s megőrizte belső függetlenségét. Mindezek tudatában Hopp Lajos joggal emelte ki összefoglaló tanulmányában, hogy Mikes gondolkodásmódjának, társadalmi eszmélkedésének változása, „a változás mibenléte, a bonyolult és kevésbé vizsgált ideológiai fejlődési folyamat nyomon kísérése még tüzetes elemző munkát kíván, s a világnézeti összkép kialakítása az írói életművön belüli összefüggések mélyebb föltárását és összehasonlító mérlegelését igényli.”⁷⁹

Ugyanebbe az irányba mutat a megfigyelés, mely szerint Mikes irodalmi és erkölcsi szemlélete a *Leveleskönyv*ben jóval modernebb, mint fordításaiban,⁸⁰ s hogy az ún. „rodostói janzenizmus” nem kezelhető többé egységes képződményként.⁸¹ Részletes elemzést igényel az epikai diskurzus keretébe illesztett morális reflexiók rendszere a levelekben, s feltárássra vár Mikes kapcsolata a francia moralista hagyománnyal és aforisztikával. Nem ismerjük pontosan erkölcsiségének forrásait és összetevőit,⁸² a gondviselés-hit és a cselekvő emberi akarat viszonyának változását.

⁷⁶ ZOLNAI, *Mikes és a francia szellemi élet* (53. jegyzet), 42.

⁷⁷ KOVÁCS (6. jegyzet).

⁷⁸ SZIGETI, *A Mikes kutatások* (7. jegyzet).

⁷⁹ HOPP, *Utószó* (35. jegyzet), 800.

⁸⁰ MÖM IV, 745.

⁸¹ TORDAI Zádor, *A rodostói janzenizmus = Filozófiai tanulmányok*, írták BALÁZS Sándor és mások, Bukarest, 1957, 239–256.

⁸² Vö. KILIÁN István, *Mikes vallásossága a levelek tükrében = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 77–82; Uő, *Mikes Kelemen hite és erkölcsisége*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 26(1991)/1, 77–84.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. évfolyam 4. szám

Az utóbbi kérdések már átvezetnek a szorosabb értelemben vett eszmetörténeti problémákhoz. Ezek közül a rodostói könyvtárat említtem elsőként, amely Zolnai Béla rekonstrukciós kísérlete óta meghatározó helyet foglal el a filológiai és eszmetörténeti kutatásokban, mivel összeköti az emigráció franciaországi és törökországi szakaszát, s közös forrásként szolgál Rákóczi és Mikes irodalmi munkásságának, eszmevilágának vizsgálatához.⁸³ Időközben bizonyosságot nyert, hogy olyan művek is megvoltak Rodostóban, amelyek az 1736-os könyvjegyzékben nem találhatók.⁸⁴ Hopp Lajos 1986-ban sürgette a rodostói könyvanyag funkcionális, kritikai vizsgálatát, ami Rákóczi vonatkozásában Köpeczi Béla 1991-es monográfiájával jórészt megvalósult.⁸⁵ Külön kérdéskört alkot az 1717 után Rodostóba jutott könyvek, a lehetséges könyvküldők és kölcsönzők problémája.⁸⁶ *A fordító Mikes Kelemen* című posztumusz Hopp-monográfiából sem kapunk választ a kérdésre, „hogyan juthatott azokhoz a francia könyvekhez Mikes, amelyek nem voltak meg a fejedelem könyvtárában, illetve még nem jelentek meg franciaországi tartózkodása idején.”⁸⁷ Erre nézve épp a legújabb kutatások szolgálnak bizonyos támpontokkal.

Ma már tudjuk, bár még nem minden kutató számol azzal, hogy a rodostói könyvlista nem az elvitt, hanem a helyükön maradt könyvek jegyzékét tartalmazza.⁸⁸ Zolnai rekonstrukciója óta kerültek ugyan elő bizonyíthatóan vagy nagy valószínűséggel rodostói eredetű könyvek, a könyvtár sorsáról azonban semmi biztosat nem derített ki a kutatás, s arra sincs támpontunk, hogy Mikes halála után hova juthatott ez a könyvanyag.⁸⁹ A konstantinápolyi Galata, Pera, továbbá Grosbois és Magyarország sem zárható ki a lehetőségek közül; Galatában a lazaristák és a jezsuiták rendháza egyaránt számba jöhet. Amikor Hopp Lajos 1971-ben Isztambulban járt, az ayazpasai jezsuita rendházban nem sokkal odaérkezése előtt hunyt el Vendel János magyar származású jezsuita, akinek volt magyar nyelvű hagyatéka, ehhez azonban nem sikerült hozzájutnia.⁹⁰ Ugyanő átvizsgálta Kultsár István megmaradt hagyatékának hozzáférhető részét a komáromi (Szlovákia) Városi Könyvtárban, de nem talált rodostói eredetű könyveket.⁹¹ A kritikai kiadás első kötetében jelezte, hogy a „rodostói relikviák” föltárása még nem fejeződött be, az említett monográfiában pedig megismételte: a rodostói magyarok hagyatékának „[e]gyes darabjai bizonyára könyvtáraink régi gyűjteményében lappanganak.”⁹² Véleményem szerint érdemes lenne újabb kísérletet tenni a rodostói jegyzéken feltüntetett művek

⁸³ ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, Bp., 1926 (klny.: Magyar Bibliofil Szemle, 1925/26).

⁸⁴ KÖPECZI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtárai*, Erdélyi Tükör, 3(1991), december, 3. sz., 16–17, itt: 17.

⁸⁵ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 293; KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., 1991, 467–569.

⁸⁶ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 290.

⁸⁷ Vö. PENKE Olga recenzióját (4. jegyzet), 610.

⁸⁸ Vö. HOPP Lajos recenzióját KÖPECZI *A bujdosó Rákóczi* (85. jegyzet) c. monográfiájáról: MKsz, 111(1995), 336–343.

⁸⁹ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 288.

⁹⁰ HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 416. A tanulmányútról készített hivatalos beszámolója szerint Hopp Lajosnak nem volt lehetősége levéltári, könyvtári kutatásra. A beszámoló lelőhelye: MTA ITI IGYA.

⁹¹ Lásd 88. jegyzet.

⁹² MÖM I, 393; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 15.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. évfolyam 4. szám

Mikes által is használt példányainak megtalálására. A jegyzék Zolnai Béla által fel nem ismert tételei közül is nagy valószínűséggel további címekeket lehet azonosítani.

A kritikai kiadást megelőzően a kutatás kevés figyelmet fordított a *Leveleskönyv* török szóanyagának magyarázatára. Hopp Lajos feldolgozta ezt a szóanyagot a jegyzetekben, s Hazai György külön tanulmányt készített a levelek török vonatkozásairól.⁹³ Bizonyossá vált a korábbi feltételezés, hogy Mikes nem tudott törökül, s adatai nem az élő török nyelv ismeretéből, hanem közvetett forrásokból származnak. A török eredetű szavak jelentős részét nem Törökországban hallotta, hanem anyanyelvének elemeiként vitte magával. Ezeknél jóval kisebb a helyszínen megismert és a franciás írásmód tanúsága szerint francia forrásokból átvett török szavak száma.

Ugyanakkor nem történt meg a kimutatható török nyelvjárási vonatkozások értékelése, s keveset foglalkoztak a *Leveleskönyv* török történeti utalásaival.⁹⁴ Hiányzik Mikes török kapcsolatainak megnyugtató tisztázása, a történeti szálak kibogozása és a törökországi életút állomásainak felmérése, szoros összefüggésben a törökországi kuruc emigráció történetének részletes megrajzolásával. Ehhez elengedhetetlen lesz a Mikessel kapcsolatos, általa írt és személyéhez fűződő török oklevelek kiadása, elemzése.⁹⁵

Az eszmetörténeti és a filológiai kutatások együttes erőfeszítésétől remélhető az olyan kérdések megoldása, mint például a *Keresztényi gondolatok* (1747) című fordítás kéziratának végén található autográf bejegyzésekben említett személyek azonosítása.⁹⁶ Az 1747–1748-ból, 1751-ből és 1758-ból származó bejegyzésekben Mikes a katolikus hitre való rodostói áttéréseket rögzítette, az említett személyeket azonban nem ismerjük, kilétüket Hopp Lajos sem tudta meghatározni. Időnként újra és újra felmerül a *Leveleskönyv* eredeti címében P. E. monogram mögé rejtett személy kilétének a problémája, az eddigi javaslatok azonban csupán feltételezések.⁹⁷

Az irodalomtörténeti és irodalmi Mikes-hagyomány

A Mikes-életmű hagyományozódását két hatástörténeti tényező befolyásolta alapvetően. Az egyik a mintegy három évtizedes lappangást követő, megkésett felfedezés, ami azonban nem jelentette a teljes életmű birtokbavételét. A másik az a körülmény, hogy Mikes élete és műve a felfedezést követően szinte azonnal jelképpé vált,⁹⁸ s ez a szerepe lényegében napjainkig folyamatos.

⁹³ Vö. 10. jegyzet. A tanulmány anyaga beépült a kritikai kiadásba, önállóan nem jelent meg.

⁹⁴ MÖM I, 393–397. Bastav SERIF *Mikes Kelemen leveleinek török nyelvű anyaga* című, az 1990-es Mikes-konferencián tartott előadásának szövege nem található meg a konferenciakötetben; *Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 8.

⁹⁵ Seres István jelenleg forráskiadványt készít elő isztambuli levéltári kutatásainak ide vonatkozó eredményeiből.

⁹⁶ MÖM III, 1063, 560.29. jegyzet.

⁹⁷ KOVÁCS, *Mikes Kelemen* (33. jegyzet), 1999, 49–50; BENE, *Eljutni* (54. jegyzet), 570, 80. jegyzet.

⁹⁸ HOPP, *Utószó* (35. jegyzet), 842.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. évfolyam 14. szám

A hagyományozódás tisztázatlan kérdései közül első helyen áll a kéziratok Magyarországra kerülése. Ismeretes, hogy az egyik elképzelés szerint a *Leveleskönyv* kéziratát a Szelim nevű travniki basa szolgálatában álló „Mészáros nevezetű magyar hazánkfia” kapta Rodostóban Horváth Istvántól, s ő hozta haza és adta át Görög Demeternek. A másik, Toldy Ferencre visszanyúló elképzelés Tóth Ferenc franciaországi emigráns közvetítő szerepét feltételezi. A kritikai kiadásban Hopp Lajos az első koncepció mellett foglalt állást, s valószínűnek tartotta, hogy a fordításkéziratok többsége is Mészáros révén jutott haza.⁹⁹ Növeli a bizonytalanságot, hogy mivel a tisztázatok egy részének nincs korábbi variánszövege, nem bizonyos, hogy Mikes valamennyi kézírata hazakerült.¹⁰⁰ Legújabbban Tóth Ferenc foglalkozott a problémával, aki újonnan feltárt, de csupán közvetett adatok segítségével gyengíteni igyekezett az első változatot, mondván, az a kritikai kiadás kanonizáló hatásának köszönhetően gyökerezett meg a szakmai köztudatban.¹⁰¹ A kérdést továbbra is nyitottnak kell tekintenünk.

Nem ismerjük pontosan a *Leveleskönyv*-kézirat Toldy Ferentől Bartakovics Béla egri érsekhez kerülésének módját,¹⁰² s nyitott kérdés, hogy *A Keresztnek királyi útja* című fordítás autográf kézírata a beragasztott negyven rézmetszettel mikor és kinek az adományaként jutott a dési állami gimnázium könyvtárába.¹⁰³ Hopp Lajos körültekintően tisztázta a *Leveleskönyv* első kiadásának keletkezési körülményeit, keveset tudunk azonban a kiadás erdélyi visszhangjáról.¹⁰⁴ Ide tartoznak Aranka György nem minden részleteiben ismert Mikes-kutatásai, a misszilis levelek korai kiadásának elmaradása, valamint a kérdés, hogy ki lehetett az első, 1762. évi misszilis másolat készítője.¹⁰⁵ Hopp Lajos szerint nem zárható ki újabb Mikes-misszilis felbukkanásának lehetősége a Nemes és a Petki család levéltárában, s az ismeretlen misszilisekre vonatkozó további nyomok is ellenőrizendők.¹⁰⁶

Részletes értékelésre vár az első Mikes-kutatók, így mindenekelőtt Aranka György, Toldy Ferenc és Abafi Lajos Mikes-képe.¹⁰⁷ A *Leveleskönyv* nyomtatott kiadásainak kihagyásai, szövegtorzulásai, betoldásai, félreértései és önkényes szövegalakításai, az elő- és utószavak ugyancsak megérnének egy összehasonlító vizsgálatot.

⁹⁹ MÖM I, 359–361; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 14.

¹⁰⁰ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 289.

¹⁰¹ TÓTH Ferenc, *Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat-történetéhez*, ItK, 108(2004), 559–567.

¹⁰² MÖM I, 366–368; HELLEBRANT Árpád, *Ipolyi Arnold levelei Toldy Ferenchez*, ItK, 36(1926), 76–87. Az 1867. okt. 21-i levélből kiténik, hogy Toldy felajánlotta könyvtárát vagy annak egy részét Bartakovics érseknek megvételre. E munkák között volt a *Törökországi levelek* kézírata. Vö. SEBESTYÉN Sándor, *Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi levelei Egerbe?*, Heves Megyei Népújság, 1971. febr. 4.

¹⁰³ MÖM III, 951.

¹⁰⁴ MÖM I, 802–803.

¹⁰⁵ MÖM I, 804.

¹⁰⁶ MÖM I, 809–810.

¹⁰⁷ Az Aranka-hagyaték új, módszeres feldolgozásához vö. *Aranka György gyűjteménye, I, Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, 2004.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXVI. évfolyam LXIII. szám

Sem az irodalomtörténeti, sem az irodalmi Mikes-hagyomány kritikai értékelése nem választható el a folyamattól, melynek során a 19. század első felében a romantikus szemlélet páros ikonná stilizálta Rákóczit és Mikest, s az alakjukban megtestesült függetlenségi felfogás irodalmi és politikai kultusza szorosan összefonódott egymással.¹⁰⁸ Lévay József 1848. november 12-én megjelent, gyorsan népszerűvé vált Mikes-versében a 48-as idők szellemét és önmagát vetítette bele Mikes alakjába, s az öreg, magára maradt „tengerparti búsuló” egyoldalú képét rögzítette évtizedekre. Az önkényuralom idején a meg nem alkuvó ura mellett kitarító Mikes alakja politikai jelképpé vált, majd a kiegyezés korában ez a jelkép kezdett kiüresedni. Ezt követően a Nyugat-kör tagjainál vett új irányt az értelmezés: a nyelvész ekkor lesz az írás gyönyörűségét önmagáért élvező írók új szerepfelfogásának képviselője.

Ismeretes, hogy a *Leveleskönyv* első megjelenésétől kezdve fontos inspirációs forrásává vált az irodalomnak és a képzőművészetnek, s néhány évvel saját Mikes-drámájának¹⁰⁹ megírása és bemutatása után Veress Dániel elkészítette az irodalmi és képzőművészeti Mikes-hagyomány első áttekintését.¹¹⁰ Következtetése szerint, mellyel ma is egyetérthetünk, a Mikest színpadra állító szerzők nem tudták megragadni a Mikes-élmény drámai lényegét, a nagy Mikes-regény megírásra vár, s az alakja köré font novellák és elbeszélések sem tartoznak a magyar széppróza élvonalába. A levélutánzatok, költött novellisztikus levelek egy részében „[a] hangot néha sikerült eltalálni”, a legtöbbet és a leghatásosabban azonban a költők mondták ki Mikesről.¹¹¹ *Mikes a szépirodalomban* című, a hagyatékban található anyaggyűjtésének tanúsága szerint Hopp Lajos is tervezte a kérdés feldolgozását, ez azonban nem készült el.¹¹² Veress Dániel áttekintése óta több új Mikes-regény, -vers és -dráma született,¹¹³ s a *Leveleskönyv* megtermékenyítette a sci-fi és az ún. fikcióesszé műfaját.¹¹⁴ Mindezek a művek szinte teljesen feldolgozatlanok, ami kellőképpen indokolja az újabb elemzést és kritikai értékelést. A jelentősebb költők és írók – így például Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty, Ady, Kosztolányi, Tamási, Márai, Sütő – Mikes-recepcióját, a *Leveleskönyv* stílustörténeti hatását érdemes lenne külön megvizsgálni.¹¹⁵

¹⁰⁸ HOPP, *Utószó* = MIKES *Művei* (8. jegyzet), 829–841; BENE, *Eljutni* (54. jegyzet), 532–533; MAKAY Gusztáv, *Lévay József: Mikes = Uő, „Édes hazám, fogadj szívedbe!...” Versértelmezések*, Bp., 1959, 237–241.

¹⁰⁹ VERESS Dániel, *Mikes: Négy tél*, történeti dráma két részben, utójátékkal, Bukarest, 1969.

¹¹⁰ VERESS Dániel, *Mikes a szépirodalomban és a képzőművészetben* = Uő, *Mikes és a szülőföld* (3. jegyzet), 117–141.

¹¹¹ Uo., 127–128.

¹¹² Hopp Lajos hagyatéka, MTA ITI IGyA.

¹¹³ Így pl. IGNÁCZ Rózsa, *Hazájából kirekesztve*, Bp., 1980; MOLDOVA György, *Ha jönne az angyal...*, regény, Bp., 1998; GYÁRFÁS Endre, *Édes Öcsém! Mikes nénjének levelei*, levélregény, Bp., 2002; TAMÁS Menyhért, *Mikes*, *Hitel*, 16(2003), 7. sz., 6–19.

¹¹⁴ KEMÉNY Dezső, *A CXCVI. levél*, *Galaktika*, 1994/1, 18–21; KAMOCZSAY Ildikó, *A magyar realizmus bölcsőhelye: Rodostó*, fikcióesszé, *Élet és Irodalom*, 1987. márc. 20., 14. Vö. továbbá SZABÓ Gyula, *Ostorod volt-e Rodostó? Történelmi különtudósítások*, Bukarest, 1991, 191–351; BITSKEY István, *Ostorod volt-e Rodostó? Szabó Gyula hármaskönyvéről*, *Alföld*, 43(1992)/6, 82–84; BEDER Tibor, *A bujdosók nyomában*, POMOGÁTS Béla *Mikes Kelemen nyomában* c. előszavával, Csíkszereda, 2005.

¹¹⁵ Vö. SZILÁGYI, *Mikes Kelemen stílustörténeti jelentősége* (38. jegyzet).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2009. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

Ezt a munkát is jelentősen megkönnyítheti egy korszerű, az irodalmi művek kritikai fogadtatását is dokumentáló Mikes-bibliográfia. A kritikai kiadás előmunkálatai keretében Hopp Lajos készített ugyan egy kb. 600 tételes Mikes-bibliográfiát, melynek anyaga részben beépült a kötetek jegyzetanyagába, maga a bibliográfia azonban nem jelent meg.¹¹⁶ A most tervbe vett új bibliográfia koncepciója szerint az anyaggyűjtés az irodalomtörténeti és szépirodalmi hagyomány számbavétele mellett kiterjed a képzőművészeti és a zenei recepció, valamint a kultusz adataira is.

Kitekintés

A fontosabb problémáknak ez a vázlatos áttekintése jelzi a kutatás nagymértékű specializálódását. A kérdések egy része hosszú múltra tekint vissza, gyakran szorosan összefügg egymással, s megoldásuk is csak együtt, jelentős munkabefektetéssel és anyagi ráfordítással lehetséges. Kitekintésül az újabb kutatások néhány olyan eredményét említem meg, melyek új forrásokat tárnak fel, új módszereket alkalmaznak vagy új szempontokat érvényesítenek, s több területen is ösztönözhetik a továbblépést.

A kritikai kiadás utolsó kötetének megjelenése óta eltelt mintegy húszéves időszak fontos eredménye volt az 1990-es budapesti jubileumi Mikes-konferencia, melyen együtt adtak elő a Rákóczi- és a Mikes-kutatók, s kialakult a történészek, irodalom-, művészet- és színháztörténészek, nyelvészek és folkloristák termékeny eszmecsereje.¹¹⁷ A tanácskozás bizonyította, hogy csak a tudományos együttműködés és új források feltárása vihetik előbbre a kérdések megoldását. Az ezt követő időszak egyik sajátos jelensége az esszé és a filológia eszköztárának együttes alkalmazása a Mikes-szakirodalomban, melynek során gyakran új feltevések és kérdések fogalmazódnak meg.¹¹⁸ Az ezekre adott válaszok többnyire csupán kísérleti jellegűek, azonban így is fontos ösztönzéseket közvetíthetnek a tisztán filológiai jellegű vizsgálatoknak.

Az 1990-es konferencián nagy figyelmet keltett R. Várkonyi Ágnes hipotézise, mely szerint Mikes közönségnek, a rodostói kolónia tagjainak írta, és valószínűleg fel is olvasta leveleit.¹¹⁹ Emellett szól szerinte a hírek hangsúlyos jelenléte, a csaknem mindvégig megnyilvánuló humor, a komikus motívumok és a vigasztaló szándék. Elképzelését időközben több tanulmányban kifejtette és további érvekkel igyekezett igazolni.¹²⁰ A koncepció lényegében Kosztolányi 1935-ben megfogalmazott, a hírek és a humor

¹¹⁶ *Mikes Kelemen-bibliográfia*, 141 lapos gépirat Hopp Lajos hagyatékában, MTA ITI IGYA.

¹¹⁷ *Irodalom, történelem* (30. jegyzet).

¹¹⁸ Így pl. LÁNG Gusztáv, *Az „enigmatikus” Mikes Kelemen*, Vasi Szemle, 49(1995), 415–419, BENE, *Eljutni* (54. jegyzet). Korábbi példa: CS. SZABÓ László, *A félhold jegyében: Zrínyi Miklós, a költő és Mikes Kelemen* (1966) = Uő, *Alkalm: Esszék irodalomról, művészetről*, Bp., 1982, 242–280, itt: 266–280.

¹¹⁹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Mikes – Rodostó = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 53–58.

¹²⁰ Így pl. R. VÁRKONYI Ágnes, *Az ismeretlen Mikes*, Liget, 4(1991)/1, 57–70 (ua. = Uő, *Pelikán a fiaiival*, Bp., é. n. [1992], 208–234); Uő, *Rodostó magyar társadalma és a Törökországi levelek = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, II, szerk. BEKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÖSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, 1993, 954–963.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

szerepét kiemelő gondolatait fejleszti tovább,¹²¹ s ebből következtet a levelek valóságos korabeli közönségére. A Mikes-kutatás érdemben sokáig nem reagált a fölvetésre. Ennek egyik oka lehet az olyan levelek nagy száma, melyek az aktuális tartalom vagy a sajátos hangvétel miatt aligha hangozhattak el a rodostói nyilvánosság előtt. Legutóbb Bene Sándor reflektált a fölvetésre, aki miután – alább részletesen idézendő – tanulmányának főszövegében kifejezte egyetértését a hipotézissel, a kapcsolódó jegyzetben óvatosan úgy foglalt állást, hogy a levelek „kommunikációs státusa, elsődleges befogadói kontextusa talán már sosem tisztázható, de mai értelmezésük során párhuzamosan több eshetőséggel is tanácsos számolni.”¹²²

Növeli a kérdés súlyát, hogy a levélgyűjtemény kijelentései egyrészt elhelyezendők az adott társadalmi, kulturális kontextusban, másrészt forrásul szolgálnak a kontextus rekonstrukciójához. Az elsődleges kontextus tisztázásához elengedhetetlen lesz a gyűjtemény elhallgatásainak (ún. zones de silence), a virtuális bensőségességet, a valóság illúzióját megteremtő eszközöknek és az elhithető formuláknak a módszeres vizsgálata. Ma még nem látjuk világosan, hogyan alakul a *Leveleskönyv*ben a kitalált valóság és a hitelesség-problematika kapcsolatrendszer, az írásbeliség és a szóbeliség viszonya. A gyűjtemény egyszerre kifejezője egy valóságos és egy fiktív kommunikációs térnek; a levélbeli fiktív párbeszéd mindig többértelmű és lezáratlan. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a gyűjtemény fontos szerepet játszott a levélíró azonosságának létrehozásában, s ezáltal bepillantást enged gondolkodásának folyamatszerűségébe.

Az új forrásanyag, azon belül az európai diplomáciai források feltárásának eredményességét jelzik Tóth Ferenc kutatásai.¹²³ A nantes-i diplomáciai levéltárban Tóth megtalálta a d'Andrezel vicomte hagyatékával kapcsolatos iratanyagot, benne a konstantinápolyi nagykövet könyveinek 93 tételes jegyzékével. A jegyzéken két olyan munka is található, melyeket Mikes lefordított, és további mintegy tíz olyan mű, melyekből merített a *Leveleskönyv*ben. A forrásközlés nagy jelentőségű, különösen, ha figyelembe vesszük d'Andrezel Rákóczihoz intézett, korábban publikált levelét, melyben a nagykövet érdeklődik egy, a fejedelemnek korábban elküldött könyv kézhezvételéről.¹²⁴ Tóth Ferenc feltételezése, mely szerint a könyvek az azokat megvásárló galatai francia jezsuiták vagy más rendbeli honfitársaik közvetítésével juthattak el Mikeshez, még bizonyításra szorul, s elvégzendő a d'Andrezel-féle lista összevetése a rodostói könyvtár jegyzékével.

A további kutatás feladata lesz Rákóczi és Mikes írói munkásságának módszeres összevetése. A hagyatékában fennmaradt, 1987-re datált tartalomjegyzék szerint Hopp Lajos tervezett egy, *A Rákóczi-szabadságharc és emigráció kulturális-irodalmi törekvé-*

¹²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Mikes Kelemen* (1935) = Uő, *Lenni, vagy nem lenni*, s. a. r., előszó ILLYÉS Gyula, Bp., 1961, 83–90.

¹²² BENE, *Eljutni* (54. jegyzet), 565, 570, 80. jegyzet.

¹²³ TÓTH Ferenc, „Habent sua fata libelli”: *D'Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen*, Vasi Szemle, 62(2008), 760–773.

¹²⁴ *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727)*, s. a. r., bev., jegyz. KÖPECZI Béla, ford. NÉMETH Miklós, Vaja, 1984, 175. Az 1727. jan. 7-i keltezésű, 89. sz. levelet idézi HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 292.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXV. évfolyam LXIII. szám

sei: Rákóczi és Mikes című, 40 íves kötetet.¹²⁵ Ennek Rákócziról szóló első részét el is készítette, ez azonban kéziratban maradt, s a második rész tudomásom szerint nem készült el. A tartalomjegyzék és a kézirat-töredék tanúsága szerint Hopp Lajos külön-külön, más-más szempontok szerint képzelte el a két életmű bemutatását, s ezen belül csupán alkalmoszerűen utalt a párhuzamokra és a különbségekre. Köpeczi Béla *A bujdosó Rákóczi* című monográfiájában több mint száz oldal terjedelemben elemzi a fejedelem írói hagyatékát, a mikesi életművet azonban nem vonja be a vizsgálatba.¹²⁶ A kötetéről írt recenziójában Hopp utalt ugyan a Rákóczi- és Mikes-kutatások néhány kapcsolódási lehetőségére, a módszeres összevetés szempontjai azonban kidolgozatlanok.¹²⁷ Az ilyen irányú kutatásokat bizonyosan fellendíti majd a *Vallomások* kritikai kiadásának megjelenése.

Bene Sándor említett tanulmányában joggal sürgeti a „vallásos” és a „politikus” Mikes alakjának összekapcsolását, s fontos megjegyzéseket tesz Rákóczi és Mikes gondolatvilágának eltéréseiről.¹²⁸ A *Leveleskönyv* rejtett, a mozaikszerű elbeszéléseket összefogó „cselekménye” szerinte a várakozás; Rákóczival ellentétben Mikes nem törekszik az egyesülésre Istennel, hanem várja, hogy Isten megszólítsa. Mikes nem Rákóczi „voluntarista miszticizmusa” felé tájékozódik, hanem hagyja beteljesedni magán a sors ismeretlen törvényét. Másfelől Rákóczi *Értekezés a hatalomról* című művét Bene Sándor a *Leveleskönyv* megkerülhetetlen szubtextusaként értelmezi, s feltételezése szerint Mikesnek ismernie kellett a fejedelemnek ezt az egyszerre archaikus és modern politikai teológiát közvetítő művét. Ennek fényében végleg el kell vetnünk Mikes apolitikusságának téveszméjét, aki – Rákóczihoz hasonlóan – teológiailag meghatározott szabadság-fogalommal dolgozik. Ugyanakkor Mikes szembehelyezkedik Rákóczi tipologikus, figurista írásmagyarázó, meditációs módszerével, amikor például használaton kívül helyezi a zsidó–magyar sorspárhuzamot, s ezzel elutasítja a nemzeti mitológia egyik kedvelt elemét. A gondolatmenet végkövetkeztetése szerint Mikesnél – Rákóczitól eltérően – nem olvad egybe a politikum és a teologikum, hanem egymás mellé kerülnek, s az ironia alakzata tartja össze őket.

A tanulmány egyben jelzi a narratológiai megközelítés fontosságát, ami eddig jórészt hiányzott a *Leveleskönyv* értelmezőinek eszköztárából. Bene Sándor Ady és Márai Mikes-képét, emigrációs helyzetértékelését szembeesíti a hagyományos Mikes-értelmezés kliséivel. Miközben választ keres a „Haza akart-e menni Mikes Rodostóból? És ha igen, miért nem?” lényegében máig megválaszolatlan kérdésre, a válaszkeresést összekapcsolja a „menni vagy maradni” ma sokak számára ismét időszerű problémájával. A válasz, mely szerint Mikes azért nem jött haza, mert bizonyosságot akart tenni arról, hogy otthon nincs szabadság, megítélésem szerint némileg leegyszerűsítő, s döntése – ha volt ilyen egyáltalán – minden valószínűség szerint több tényezővel együttesen magyarázható.

¹²⁵ A két gépelt oldalnyi tartalomjegyzék kézzel írt keltezése az első oldal tetején jobbra: „87. V. 6.” Hopp Lajos hagyatéka, MTA ITI IGYA.

¹²⁶ KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi* (85. jegyzet).

¹²⁷ Lásd 88. jegyzet.

¹²⁸ BENE, *Eljutni* (54. jegyzet).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

Ennél termékenyebbnek látszik a hipotézis, mely szerint a várákozás mellett a mindent relációba állítás, a folytonos viszonyulás és viszonyítás a *Leveleskönyv* másik fő szervező elve. A narratológiai és recepcióelméleti megközelítés lehetőséget ad a megfigyelésre, mely szerint a levelek fontos sajátossága a szövegszervezés eleve dialogikus módja: az olvasói pozíció bevonása az írás játékába és a szerepcsere lehetőségének ismételt hangsúlyozása. Mindez jelzi, a *Leveleskönyv* esetében elvégzendő a retorikai sajátosságok, a levéltípusok és levélfunkciók összehasonlító elemzése, nélkülözhetetlen a szövegszintek, a prototextus, a peritextus és a paratextus figyelembevétele, s eredményes lehet az elsődleges és a másodlagos címzettek szerepeinek vizsgálata, az illúziókeltés eszközeinek módszeres feltárása.

Nem hagyható említés nélkül, hogy a mikesi életmű újabbán ösztönző szerepet kapott a társadalomtudományokban, s ezek a következtetések tanulsággal szolgálhatnak az irodalomtudománynak is. Így például az életmód- és életminőség-vizsgálatok a szociálpszichológiával együtt az életmód új kihívásaival szembesítik a *Leveleskönyvet*, s a társadalmi kényszer elfogadhatóvá és hasznosíthatóvá tételének, az egészség megtartásának példájaként, életmentő szerepjátékként értelmezik Mikes levélírói tevékenységét.¹²⁹ Mint Bodnár Ilona kiemeli, Mikes a levelekkel megteremti a szellemi tevékenység személyes formáját, s ezzel lényegében szabadságot hoz létre.

Az áttekintést azzal szeretném befejezni, hogy a 2011-es Mikes-évfordulóra készülve a kitűzött kutatási feladatok teljesítése mellett szükségesnek tartom a köztudatban élő egyoldalú és hamis Mikes-kép korrekcióját. Ennek érdekében az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztályán programot készítettünk a kor kutatóinak és a társadalom szélesebb rétegeinek megszólítása érdekében. A már említett tervek mellett megjelent a *Leveleskönyv* 1794-es kiadása egy különleges példányának hasonmása,¹³⁰ szövegválogatást állítottam össze a teljes életműből. A levélíró és a fordító alakját egyaránt bemutató, kettős kiállítást készítettünk elő a budapesti Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár anyagából, Mikes-honlapot hozunk létre és nemzetközi tanácskozást rendezünk, a nagyközönségnek is nyitott keretprogramokkal. Tekintettel arra, hogy Mikes a nyugatnak és keletnek egyaránt átadható kevés régi klasszikusunk egyike,¹³¹

¹²⁹ BODNÁR Ilona, *A szeretet egészsége – az egészség szeretete: Az idő jól eltöltésének módja Mikes Kelemen szerint*, *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 9(2008), 349–365.

¹³⁰ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek, Szombathely, 1794*, Eger, 2009 (HOPP Lajos, KUNTÁR Lajos és CZEGLÉDI László tanulmányával).

¹³¹ Vö. pl. *Anthologie de la prose hongroise*, par Jean HANKISS et Léopold MOLNOS, Paris, (1938), 19–22: *Clément Mikes*; David Mervyn JONES, *Five Hungarian Writers*, Oxford, 1966, 62–102: *II Mikes (1690–1761) Letters from Turkey*; Kelemen MIKES, *Briefe aus der Türkei*, aus dem Ungarischen und mit einem Anhang versehen von Paul KÁRPÁTI, Frankfurt/M.–Leipzig, 1999; Uő, *Letters from Turkey*, transl. from the Hungarian and ed. by Bernard ADAMS, London–New York, 2000; Uő, *Lettere dalla Turchia*, a cura di Cinzia FRANCHI, Roma, 2006; Uő, *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları*, çeviri Edit TASNÁDI, türkçeye uyarlayan Figen TURNA, İstanbul, 1999; Gianpiero CAVAGLIA, *In esilio dall'Occidente: Le Lettere dalla Turchia di Kelemen Mikes = Storia della letteratura ungherese*, I, a cura di Bruno VENTAVOLI, Torino, 2004, 183–198; *Pages choisies de la littérature hongroise des origines au milieu du XVIIIe siècle*, préface et choix des textes par Tibor KLANICZAY, Bp., 1981, 235–246: *Kelemen Mikes; Patrimoine littéraire européen*, IX, *Les Lumières de l'Occident à l'Orient 1720–1778 : Anthologie en langue française*, sous la dir.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2010. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

s a fölvetett kérdések egy részének megoldása csupán a francia kutatás segítségével remélhető, tervbe vettük a *Leveleskönyv* mindeddig hiányzó francia fordításának elkészítését.

de Jean-Claude POLET, Paris, 1997, 316–323: *Mikes*. Mikes nyelvének latinizmusai, archaizmusai, provinciális és dialektális elemei szinte mondatonként nagyon nehéz dilemmák elé állítják a filológiai hűségre törekvő, ám a mai olvasó igényeit is szem előtt tartó fordítások készítőit.

BALÁZS MIHÁLY

FORRÁSKEZELÉS ÉS ESZTÉTIKUM
(Megjegyzések Kemény Zsigmond *A rajongók* című regényéről)

Szegedy-Maszák Mihály újraolvasó tanulmányát¹ követően, amely a régebbieket elsősorban új regénypoétikai megállapításokkal gazdagította, további figyelemre méltó dolgozatok jelentek meg Kemény Zsigmond nagyszerű regényéről, *A rajongókról*. Minden különbségük ellenére közös ezekben az eltérő terjedelmű és megközelítésű szövegekben, hogy a regény értelmezői a különféle jelentésrétegek kibontásában a korábban megnyilatkozó irodalomtörténészeknél ugyan markánsan eltérő módon, de jelentőséget tulajdonítanak a 17. századi Erdély politikai és egyházi történetére vonatkozó ismereteknek is. Szegedy-Maszák egyik példaként azt említi, hogy II. Rákóczi György vagy Kemény János későbbi sorsának ismerete egyaránt hasznára lehet a befogadónak, míg Bényei Péter elemzéséből az következik, hogy megkerülhetetlenül fontos a szöveg felnyitásában a megjelenített múlt szokásrendje és emberfelfogása evidenciáinak felismerése.² Született ugyanakkor két olyan elemzés is, amely a kora újkori európai és erdélyi vallási áramlatok meghatározó szerepéből indul ki. Eisemann György szerint a regény „a reformáció exegézisének metodikáját – a lutheri szentíráselvet – játszatja újra a szereplők többségének önértelmezésében. Tudvalevő, ez a protestáns teológia a Szentírás világosságát, önmagát magyarázó, saját eredeti jelentését feltáró mivoltát vallja, szembesülve a megértés történeti feltételezettségével.”³ Másfelől egy terjedelmes elemzés készült el Benkő Krisztián tollán, amely többek között azzal az indoklással helyezi a regényt az Apokalipszis kontextusába, hogy a megidézett kor „a járványszerű háborúk (pandemic war), a forradalmak, a boszorkányüldözések, a szellemi zavarodottság kora volt, a félelem és remény apokaliptikus feszültsége talán erősebb és áthatóbb volt, mint valaha Európában. Mind a reneszánsz »végzet«, mind a reformáció korabeli »gondviselés« az emberi tehetetlenséget fejezte ki az utolsó dolgokkal szemben, és ekkor még a legközvetlenebb valóság is gyakran tűnt fenyegetőnek. Különösen a protestáns régiókkal kapcsolatban nem túlzás egy dominánsan melankolikus kultúráról beszélni ebben a korban,

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere (A rajongók)* = Sz.-M. M., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, 1998, 76.

² BÉNYEI Péter, *A történelem és tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, 2007, 331.

³ EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, *Iskolakultúra*, 17(2007)/1, 44.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

a szélsőségek hangulatáról, melyben a félelem, a türelmetlenség és a tehetetlenség versengett az idealisztikus reménnyel és cselekvéssel.”⁴

Mindez arra készítheti a Kemény művéért laikus módon lelkesülő, ám aránytalanul több 16–17. századi, mint 19. századi szöveget forgató olvasót, hogy újra kézbe vegye régi olvasmányát. Bátoríthatja továbbá az a körülmény is, hogy a regényben szereplő radikális protestáns áramlatok jelentős hazai szakemberei (Dán Róbert, Keserű Bálint és Pirnát Antal) írásban legalábbis nem fogalmaztak meg véleményt a nagy író művéről.⁵

Ez a laikus újraolvasó már az első fejezetek után úgy vélheti: a regény talán az eddig hangsúlyozottnál is erősebben és mélyebb értelműen épít a történeti ismeretekre. Bevezetés és példa gyanánt talán elegendő két mozzanatot megemlíteni. Ha sorra vesszük azokat a helyeket, ahol Kemény János szerepel, kiderül, hogy nem csupán póre háttér-információk gyanánt előnyös ismernünk a megjelenített történelmi személyiség életútjának egészét, hasznos lehet ez a szöveg poétikai jellegzetességeinek körvonalazásakor is. Már első megszólalásakor nagy tapasztalatú, távlatokat látó, s a nyelvet fölényesen kezelő, érzékletesen beszélő emberként lép elénk, amikor Bocskai és Bethlen Gábor emlékét veszi védelmébe, majd a Kassai és a fejedelem által kifőzött politikai étek föltalálását felelgető Serédit „nyugtatja meg” suttogva arról, hogy nem csupán arra vannak meg-invítálva: „Nem barátom, a megkóstolásra is, és ínycukornak sokáig fog ízleni a trakta.” (I, 53; 35–36.) Ezt követően két ízben is keserű iróniával kommentálja az *Önéletírás* szerint Pécsi Simon által meghonosított *honestia custodia* (per nélküli elfogatás) következményeit. Később a tömeg közé vegyülve a szektáriánusok megbüntetésére és a magyarországi evangélikus rendek megsegítésére egyformán menni kész emberek között mondja nem kisebb keserűséggel és iróniával: „Úgy van! Menjünk mindnyájan... haza.” (I, 71; 45.) Nehéz itt nem gondolni arra, hogy a köztudottan Kemény Zsigmond által kiadott Szalárdi-féle *Siralmas krónika* szerint a nagy előd később, 1657-ben Lengyelországba sem akart vonulni, s egy ablakmélyedésbe behúzódva könnyezett a hadjárat elhatározásakor. Mindezek egyenmű kontextust teremtenek a poétikailag is érdekes közbülső meg-

⁴ BENKŐ Krisztián, *Szinekdoché és önkívület: Apokalipszis-értelmezések Kemény Zsigmond A rajongók című regényében* = B. K., *Önkívület: Olvasónapló a magyar romantikáról*, Pozsony, 2009, 198. Az alábbiakban is a tanulmánynak erre a legteljesebb változatára hivatkozom. Korábbi megjelenései: *Korunk*, 2008/3, 89–96; *Literatura*, 34(2008), 7–29. Az idézet átvétel egy angol nyelvű tanulmányból, amely egy háromkötetes nagy összefoglalásban jelent meg: Robin BARNES, *Images of Hope and Despair: Western Apocalypticism ca. 1500–1800 = The Encyclopedia of Apocalypticism*, II, *Apocalypticism in Western History and Culture*, ed. Bernard MCGINN, New York–London, 2003, 164. A vállalkozásról ugyancsak BENKŐ írt ismertetést: *Széljegyzetek az Apokaliptikusság enciklopédiájához*, *Helikon*, 55(2009), 604–613. Az idézetben az *utolsó dolgok* helyes fordítása: *végző dolgok*.

⁵ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Keserű Bálint egy dolgozata idézőjelesen és (mint mondja) ideiglenesen ugyan, de Kemény regényének címét használja annak a sokszínű szellemi áramlatnak a jelölésére, amelyet németül *Schwärmertum* elnevezés alatt emleget a szakirodalom: KESERŰ Bálint, „*Rajongók Erdélyben*”: *Profetikus irodalom és publicisztika a 17. század derekán = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, 1996, 247–256. Ugyanakkor az újabb szakirodalom (SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 81–83, 86; BÉNYEI, *i. m.*, 343) meggyőzően hangsúlyozza, hogy a címbe emelt kifejezés egyáltalán nem csupán a legradikálisabb újítóként bemutatott szombatosokra vonatkozik.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

szólalás körül, amikor a Kassait szánjából kifordítani akarókat csendesíti le: „Azt nem javaslom, mert a felfordulás által Kassai nyaka helyett az önöké törik ki – jegyzé meg szigorú hangon Kemény János, ki az ellenzést a termekben és nem a piacon szerette.” (I, 60; 21.) Beszédesnek azt tarthatjuk, hogy korábban a beszélő saját magát jellemezte hasonlóan, amikor a fejedelmi palota és a székesegyház közötti tér elhagyására biztatta magát és olvasóját: „De mi, kik növelésünknel és véralkatunknál fogva inkább szeretjük a szenvedélyeket a szobában, mint a szabad ég alatt látni és vizsgálni, hagyjuk el most a tomboló sokaságot...” (I, 27; 39.) Az elbeszélő és egy szereplő értékrendjének teljes azonosságáról beszélhetünk tehát, ami kivételesnek számít ebben a műben.⁶

Második példánk Báthori Zsófia átkozódása lehet. Annak bemutatása, hogy a fejedelmi mátká kamaszos hisztériájában egyszerre zilálja össze dacosan haját, szaggatja le ruhája csipkéit és képzeletben el az öltöztetés közben hallgatni kényszerült, kifejezetten neki készült (I, 44–45; 531) református elmélkedések szerzőjének, Csulai udvari prédikátornak gályarabságát, a mű nagyon erős részlete (I, 99; 61). Változatos és többirányú ironia jellemzi a téma visszatértét is, gondoljunk arra, hogy máskor azzal játszódik el, hogy mezítlábos barátnak öltöztesse fel a derék prédikátort (III, 78–79; 266–267). Talán a változatosságnak ez a gazdagsága mondatja Bényei Péterrel komikusnak⁷ ezeket a jeleneteket, ám az elbeszélő kommentárjában a *talán* szó mintha arra utalna, hogy összetettebb jelenségről van itt szó. („Nevetett a kínzója számára kijelölt csodálatos szenvedéseken, melyek ha életben megvalósultak volna, talán éppen őt indítnák legelőbb könyörrre és könnyekre.” I, 101; 62.) Mindenesetre az az olvasó, aki a regényíró Kemény Zsigmondal együtt tudja, hogy később, férjének elhunytá után a Partiumba és a katolicizmusba visszatérő Báthori Zsófia könyörületet egyáltalán nem ismerő módon üldözte a protestánsokat és katolizálta alattvalóit, nem tekintheti könnyed komédiázásnak Zsófia hercegasszony gályákat elképzelt fantáziálásait. Így későbbi önmagára és a beteg asszony szavaira (I, 82; 51) is előre utal, amikor először az olvasó elé lépve arról beszél, hogy „mily rémítő vadállat az ember”, nem engedi, hogy ki-ki saját vallása szabályai szerint küldje fohászait az égbe (I, 46; 32).

Nem bővítjük azonban tovább ezt a példasort, amely a Kemény korában ismert és az azóta közzétett források szembeállításával még nyilvánvalóbbá tehetné, hogy a történeti ismeretek kiterjedt vagy kevésbé gazdag volta is hozzájárulhat az eltérő olvasatok kialakulásához. Egy folyamatban lévő nagyobb munka első eredményeiként azonban azt megemlíthetjük, hogy a szakirodalom eddigi megállapításai gazdagíthatónak látszanak.

Ismeretes, hogy Loósz István Szalárdi említett krónikája és Kemény János önéletírása intenzív felhasználását mutatta ki, ám azóta lényegében csak arról a – mostani tanulmányunkban külön vizsgálendő – kérdéstről született elképzelés, hogy honnan vett ösztönzést és információt a szombatásokra vonatkozóan. Úgy látszik azonban, hogy már a

⁶ Talán érdemes itt idézni SALAMON Ferenc sorait (*Irodalmi tanulmányok*, II, Bp., 1889, 318): „Lakása falait – némely becses ajándékon kívül – egyetlen egy maga választotta kép díszítette – ez fejedelmi ősenek olajfestésű arcképe volt.”

⁷ BÉNYEI, *i. m.*, 347.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

köztörténeti részletek háttérében is nagyon heterogén, modern feldolgozásokat és kéziratos műveket egyaránt felölelő tételek mutathatók ki.

Már Papp Ferenc észlelte, hogy az első rész első két fejezetében a tágasabb történeti tabló megrajzolásakor a legfontosabb forrás Szalay László *Magyarország története* című műve volt,⁸ a Habsburg-házra és Magyarországra vonatkozó részeknél esetenként félmondatokat is átvész tőle. Kiegészíthetjük ezt azzal, hogy tőle származik a fejedelemség külpolitikai adottságait szentenciózusan összegző alábbi bekezdésnek a ritkán szedett után következő része is: „Aztán a főurak hagyományos politikája volt, hogy a pogány nemzet egyedül a szerencsére vigyáz, s a siker követője szokott lenni, még neki nem kedvező dolgokban is. Ha az erdélyi fejedelem háborút indít és vesz, török erővel hajtatik ki az országból, ha nyert, akárkit győzött le, Konstantinápolyból dicséretet kap. – Ez vala, szerintök a gyakorlati nézet. Hitték, hogy ha uralkodójuk a fényes portánál sokat kérdezősködik, mielőtt a harcmezőn kockáztatna, akkor csak ürügyet keres tétlenségére.”⁹ (I, 59; 39.)

Egészen nyilvánvaló az is, hogy az erdélyi fejedelemség és a török viszonyának legtöbb érdekes epizódját kéziratos forrásokból kiindulva munkálja ki. Nyelvilag ennek a legerősebb részlete annak a levélnek az ironikus felidézése, amelyet az iszlámra áttért, ám szívében hű evangélikus Zülkifár csausz írt Dajka püspöknek vidaprémis új szabású bundát és pénzt követelve azért, hogy Gyulafehérvár politikáját támogassa a sztambuli udvarban. (III, 40; 210.) Nos, Zöldfikár aga szultáni tolmács kétszínű üzelmei és latorkodásai, a megvásárlására fordítandó ajándékok és pénzösszegek állandó témái a gyulafehérvári udvar és az erdélyi követek közötti levelezésnek az 1630-as évek második felében, sőt két olyan levéllel is rendelkezünk, amelyekben a gyulafehérváriak számára megrendelt nyuszt bélések ügyében intézkedik. Az egyiket Réthy János követ írta I. Rákóczi Györgynek 1638. szeptember 6-án, míg a másik szerzője maga Zülkifár effendi, s a címzett maga a fejedelem.¹⁰ Ebben amiatt panaszkodik, hogy három nyuszt láb bélés és három héjuz láb bélés kifizetéséért kezességet vállalt a konstantinápolyi szücsmestereknél, ám a pénz nem érkezvén meg, az uzsorát is a magáéból kellett állnia, így az anyagi romlás szélére jutott, s az a veszély fenyegeti, hogy a „majorjai” egyikét kell

⁸ PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, II, Bp., 1923, 369. Ő még használta az író által „megceruzázott” példányt. Jól ismert az is, hogy Kemény elismerő tanulmányt írt róla (*Eszmék Szalaynak „Magyarország története” c. munkája fölött* = K. Zs., *Élet és irodalom*, Bp., 1971, 263–282). Erdély történelmi szerepéről persze nem teljesen azonosan vélekedtek. Szalay Bethlen Gábor-portréjánál például a szétszaggatott haza együvévalóságáról a következőket olvassuk (IV, 563): „Ezt Erdélyből török felsőbbség alatt eszközölni: ellentétben állott a századok fejleményeivel, melyek a németbirodalommal szövetkezésre intették a magyart.”

⁹ Idéztünk első része az első kiadásban kiemeléssel, ritkított szedéssel szerepel. Itt jegyezzük meg, hogy tanulmányunk készítése során párhuzamosan használtuk a mű első és 2001-es, Stauder Mária által gondozott kiadását, s rögzítettük is az eltéréseket. Megfigyeléseinket az alábbiakban egy-két esetben majd hasznosítjuk, ám általánosabb érvennyel a megkérdőjelezhető modernizálások mellett (indokolatlannak látszó szórendcserék, az *által* névutós szerkezetek rendszeres lecserélése) az eredeti bekezdései egy részének eltüntetését, továbbá a ritkított szedések kitörlését tartjuk a legkevésbé elfogadhatónak, hiszen ezeket az első kiadás folyamatosan és következetesen használja.

¹⁰ Kiadásaik: *Török-magyarkori állam-okmánytár*, kiad. SZILÁDY Áron, SZILÁGYI Sándor, III, Pest, 1870 (Török-magyar Történelmi Emlékek, I. osztály: Okmánytár, 5), 390, 400–402.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

áruba bocsátania. Mivel Ötvös Ágoston levéltáros 1848-ban csak mutatványokat közölt ebből a helyi-közzel tikosírással folytatott levelezésből,¹¹ csaknem bizonyosnak tekinthetjük, hogy a regényíró kéziratban tanulmányozta e roppant gazdag és terjedelmes anyagnak legalább egy részét. A hozzáférést megkönnyítette, hogy a zömmel Gyulafehérvárott őrzött eredetiekből Ötvös kézíratos másolatokat készített. Ezek egy része mai napig ott van az eredetiek mellett, tekintélyes részük azonban betagolódott Kemény József tematikus köteteibe, amelyek később az Erdélyi Múzeum kéziratárába kerültek. Hogy a regényíró hozzáférhetett az erdélyi régiségeket szenedélyesen¹² gyűjtő gróf forrásaihoz, azt teljesen egyértelművé teszi az az újabban feltárt levél, amellyel a *Gyulai Pál* írásakor kereste meg a gróft, s amelyben azt kérte, hogy Kolozsvárott majd két „históriai apróságról” fölvilágosítást kapjon.¹³ Hasonlót mondhatunk el a török–magyar együttélésnek a regénybe beemelt további mozzanatairól, így a portyázók folytonos betöréseiről egymás területére (IV, 45; 306–307), vagy egymás jószágainak elhajtásáról. Egy ilyen kihágás elrendezése lesz alkalom a regényben Szeredi egyik barátja közvetítésével a hadpárt Pécsi esetleges támogatását is felölelő szervezkedésére (III, 110–111; 247–248).

Ezek talán önmagukban sem érdektelen mozzanatok, s természetesen akár csak a valószínűsíthető forrásokkal való szembeállításuk is segítségünkre lehet a fikció mechanizmusainak megértésében, de sorjázásukat most nem tekintjük feladatunknak. Nem csupán az egyes részletek megformálódását figyelhetjük ugyanis meg, hanem a regényepoétika egy fontos mozzanatát vehetjük szemügyre akkor, ha azt vizsgáljuk meg, van-e valami törvényszerűség abban, hogy az író jelöli vagy jelöletlenül hagyja felhasznált forrásait. A fent idézett esetekben természetesen egyáltalán nem hivatkozik forrásokra, s ha a szombatosoknál előkerülő bibliai helyektől eltekintünk, nem is találunk egyetlen ilyen szerzői lábjegyzetet sem. (Nem a forrást jelöli meg, hanem csupán a jelennel szembebesít, amikor a gyulafehérvári Szent Mihály-kapuról írva jegyzetben közli: Most Károlykapu. I, 72; 46.) Nem közli tehát a forrást abban az esetben sem, amikor szó szerint idéz egy valóban meglévő dokumentumot. Arról a jelenetről van szó, amikor Balázsfalvára indulása előtt a Kassaival elégedetlen főurak egy csoportja keresi fel Pécsi Simont, s próbálja őt aktív fellépésre biztatni. Ezt ő a leghatározottabban elutasítja, majd a szöveg a következőképpen folytatódik:

„Halk léptekkel, borongó arccal ment írószobájába, elővette egy titkos szekrény kulcsát, s valami színevesztett iratot vont ki.

¹¹ *Rejtelmes levelek első Rákóczy György fejedelem korából*, megfejtette és közli ÖTVÖS Ágoston, Pest, 1848.

¹² Ismeretes, hogy nem kevésbé szenedélyesen hamisított is középkori okleveleket, kéziratokat, és datált a valóságosnál korábbra régi magyarországi nyomtatványokat is. Gyűjteményeinek történetéről a legújabb áttekintés: SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, szerk. SIPOS Gábor, Kolozsvár, 2009, 11–68.

¹³ KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, kiad. SOMOGYI Gréta, PINTÉR Borbála, FILEP Tamás Zsigmond, bev. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 2007, 47–49.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

Saját kérelemlevelének eredetije volt, melyet tizenöt évvel előbb a szamosújvári börtönből írt Bethlen Istvánhoz, a kormányzóhoz.

Látható elérzékenyüléssel haladott a sárga betűkön tovább.

– Ez a párt vádolt azzal, hogy a pozsonyi békealku alatt a németektől ajándékot fogadtam el. S most szövetkezzem velük a hatalomért? Soha! Mulandó jók miatt miért veszítenék az önbecsülésből.

Tovább olvasott, de könny tolult szemébe, midőn a következő helyhez ért: »Kívánom, hogy amely vége volt Anomásnak [Ananiásnak], és Zaphyrának, az elrablott pénzért, és amely büntetés szállott Geházyra, Eliseus szolgájára, Nanannak Cyrus királytól visszahozott kincseért, énám szálljon az, ha [én] bűnös vagyok, ha pedig ártatlan [büntetlen] volnék, vegyék az átkot magokra hamis vádlóim [vegyék magokra az én hamis vádolóim].« Én ártatlan voltam!» (IV, 47–48; 308.)

Mint már Loósz József megállapította, a Pécsit elérzékenyült visszatekintésre készítő, s egy fontos mondat erejéig szó szerint is idézett, 1621. július 30-án keletkezett dokumentum nyomtatásban is megjelent Mikó Imre sorozatában.¹⁴ Az író minden bizonynyal ezt a nyomtatott változatot használta, bár a közlés végén olvasható információ szerint „a tanár Tunyogi József urnál lévő eredetiből” jelent meg, márpedig – mint a levelezésből kiderül – 1847-ben egy, a Partiumra vonatkozó elképzelés kidolgozásánál Kemény használta ennek a történelmi adatgyűjtéssel is foglalkozó jogásznak a munkáját, tehát tőle is származhat a szöveg.¹⁵ Szempontunkból azonban most kizárólag az érdekes, hogy idézzen bár kéziratot vagy nyomtatványt, a szó szerinti citátum ellenére a forrshelyzetre csak a fikció világán belül utal (titkos szekrényben őrzött színevesztett irat). Ezen a háttéren különösen feltűnő az ettől gyökeresen eltérő megoldás a regény egyik legfontosabb epizódjának első említései. Mondandónk megkívánja, hogy szó szerint idézzük, hogyan közölte Anna, az éltes palotahölgy Báthori Zsófiával azt a javaslatát, hogy Kassai Elemért Gyulai Ferenc fogja pótolni: „Tehát ő fog a karácsonyi kommuniókor, mint szolgálattevő kamarás, hátad mögött állani. Te a szent kenyérszeletet, melyet Csulai uram nyújt, az ajkad elé vont zsebkendőbe rejtet, hogy hirtelen átadhasd Ferencnek, ki azt a tiszteletlenség és botrány elkerüléséért elégetendi.” Az idézethez egy lapalji jegyzet kapcsolódik: „Az egykorúak ezt egyezőtleg állítják. (Szerző)” (I, 47; 32.)

A lábjegyzet ellenére azonban nem hogy sok egymással egyező, de egyetlen egykorú forrás sem beszél erről a regény világában többször lejátszódó eseményről. A korabeli naplókban, feljegyzésekben, illetőleg levelekben sokat olvashatunk arról, hogy milyen nehézségeket okozott a nagy múltú családból származó, de katolikus Báthori-lány és II. Rákóczi György összeházasítása, de erről a református úrvacsorát kijátszó ügyeskedésről

¹⁴ Erdélyi történelmi adatok, szerk. MIKÓ Imre, III, Kolozsvár, 1858, 350–357.

¹⁵ KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, 118, 121, 487. Elképzelhető tehát, hogy a dokumentumközléstől való eltérések ezzel magyarázhatók. Bár másfelől inkább a pontatlanságra vall, hogy Ananiás helyett Anomás szerepel, pedig az eladott föld vételárának egy részét eltagadó és ezért halállal bűnhődő házaspár esete (ApCsel 5, 1–10) talán a kapzsiság ismertebb példája volt, mint a bélpoklossággal büntetett Géházi története (2Kir 2–27). Az eltéréseket az eredetit szögletes zárójelbe téve jeleztük.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXV. évfolyam LXIII. szám

a korabeli források sehol sem tesznek említést. Az elhagyott katolikus valláshoz való ragaszkodás nyilvános jelzéséről is csupán egyetlen forrás beszél. Az 1643 februárjában Gyulafehérvárott református szertartás szerint tartott esküvőn jelen lévő Jerzy Ballaban, az egyébként buzgó katolikus lengyel követ naplójában a következőket írja: „Az esküvő előtt a kálvinista püspök egy nem egészen egyórási szónoklatot tartott magyarul. A beszéd végén a tanácsosok a menyasszonyt a szőnyegre kísérték, és a vőlegény mellé állt. A püspök kérdéseket tett fel, melyekre a vőlegény válaszolt, de a menyasszony nem. Akkor odalépett a menyasszonyhoz az édesanyja egy másik hölgygel együtt és súgtak neki valamit, végül a püspök is odahajolt hozzájuk. De ezek után már több ceremónia nem volt, csak még a püspök összekötötte a kezüket és valamit mondott magyarul.”¹⁶ A modern magyar fordítás kiadója szerint Báthori Zsófia ezzel a hallgatással „fejezte ki fájdalmát hitének elvesztése miatt”. Más értelmező¹⁷ szerint azonban ez egyáltalán nem bizonyos, hiszen zavartságról is lehet szó, arról nem is beszélve, hogy mennyire kockázatos egy magyar nyelvű szertartás leírásánál olyan beszámolóra hagyatkozni, amelynek szerzője egy szót sem tudott magyarul. Ezt a szkepszist alátámasztani látszik, hogy az esküvőről készült további források semmiféle rendkívüli történésről nem beszélnek. De nem tekinthető a katolikus világnak küldött titkos üzenetnek az sem, amit Örsy Zsigmond Habsburg követ írt le egy német nyelvű levelében a Gyulafehérvárott lefolytatott tárgyalásairól. Elmondja többek között, hogy vitát folytattak hitbeli kérdésekről is az ifjú fejedelem és konvertált felesége asztalánál. Előbb a képtiszteletről volt szó, majd további hittételekről, s ennek során az ifjú fejedelemasszonyon a zavartság jegyei mutatkoztak, bár kifejtette, hogy szabad akaratából vette fel az úrvacsorát református szertartás szerint. A levél írója mindenesetre megnyugtatta: ha képes arra, hogy szívében megőrizze a szüleitől örökölt ősi hitet, bátran veheti két szín alatt és kenyér formájában, nem vét Isten ellen.¹⁸ Az irat egészéből nyilvánvaló, hogy a lengyelhez hasonló buzgalmú követ bizonygatja itt rendíthetetlen politikai és felekezeti hűségét feletteseinek, s ezt nem tanácsos szem elől téveszteni. Mindenesetre valamiféle megingásról csupán két elfogult külső megfigyelő olyan dokumentuma beszél, amely a korban egyáltalán nem vált ismertté, s így a Lengyelországban őrzött kéziratos napló, illetőleg az Országos Levéltárban ránk maradt levél értelemszerűen nem lehetett ismert Kemény Zsigmond számára sem.

A lehetséges olvasmányok utáni kutakodás során ugyanakkor sikerült ráakadni a híres epizód forrására. Ez Babocsay Izsák *Fata Tarzaliensia, azaz Tarzal városának főbb változásai 1670–1700* című szövege, amely Rummy Károly György ismert vállalkozásának keretében jelent meg először 1815-ben, majd 1817-ben. Babocsay ugyanis a címben említett város környezetéről is értekezik művében, s ennek során említést tesz arról is,

¹⁶ Rákóczy György esküvője, szerk. HORN Ildikó, ford. MIHÁLY Anikó, sajtó alá rend. VÁRKONYI Gábor, Bp., 1990 (Régi Magyar Történelmi Források).

¹⁷ KESERŰ Gizella, *Kiegészítések egy forrásközléshez („II. Rákóczi György esküvője”)* = *De la Umanism la Luminism*, ed. Ioan CHIOREAN, Tîrgu Mureş, 1994, 15–22.

¹⁸ Erdélyi országgyűlési emlékek, szerk. SZILÁGYI Sándor, X, Bp., 1884, 389. Ez az epizód bekerült HÓMAN–SZEKFŰ *Magyar történetébe* is, IV, Bp., 1935, 124–125.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

hogy Báthori Zsófia Kassán templomot épített a jezsuitáknak. Mindehhez egy lábjegyzetet is csatolt, amelyet célszerű szó szerint idéznünk:

„Ez az asszonyság leánya vala Andrásnak a' Bátorai Gábor Fejedelem' testvérének, és ő benne hala ki a' Bátoriak nagyfényű nemzetsége. Római hitben nevelkedett ugyan, de azt a II. Rákóczy György Erdélyi Fejedelem jobbjá miatt elhagyta. Most nevezett férjének s' napának Lórántfi Susánnának halálok után atyjáinak hitekre visszatért, s ebben nevelte fijasát is, Rákóczy Ferenczet, az Elsőt, Zrínyi Helenának férjét, s atyját a' Második Ferencznek. Még él közöttünk egy köztiszteletben való uraság, kinek nagyanyja jól ismerte az utolsót és akik ennek udvarában első voltak, s innen vettük, hogy Bátorai Sónia, midőn férje élt és ennek kedvéért ő magát a' Protestáns Vallás követőjének tartatta, világi ruhában lakott maga körül egy papot, ki a fejedelemasszonytól a Communiói kenyérszeleteket, melyeket ez titkon kendőjében felfogni szokott volt, általvette és hogy azzal tiszteletlenség ne történjen, elégette. – Bátorai Sóniának tetemei a kassai templomban tétettek örök hosszú nyugalomra, s itt ezelőtt mintegy húsz esztendővel koponyájával valami történt, melyet a feledéstől megmenteni nem tartunk érdemetlennek: bizonyos ott tanuló ifjak azon könnyűség szerént, mely tulajdona annak a kornak, módját ejtették a koponyát titkon elvinni. A dolognak híre lett, s a direktor báró S... M... ijesztve parancsolta visszatételét. A csínytevő, hogy elkerülhesse a' mitől rettegett a' lopott portékát egy bizonyos helyre lökte bé, mely minden háznál találtatik. Fogainak csak egy hija sem volt, amint czimbora-társai mondák, honnan azt húzták ki, hogy szép asszony lehetett. S ebben nem is csalatkoznak, mert ilyennek mutatja az a kép is, melyet Zemplényi Vice-Ispán s Kir. Tanácsos Szirmay Tamás Antal (mh. 1789. April. 25. d.) a jezsuitáknak sárospataki Collegiumokból a szerzett eltörlése idejében megvett, s Szécs-Keresztúri lakjában felfüggesztett.”¹⁹

Csak a szövegösszefüggés kedvéért idéztük a lábjegyzet második részét, amellyel most nem kívánunk foglalkozni. Az első részben a hasonló megfogalmazás, a *kenyérszelet*, a *kendő* és a *tiszteletlenség* szavak azonossága szinte bizonyossá teszi, hogy ezt a szöveget²⁰ használta fel a regényíró. Megerősítik ezt Zsófi korábbi szavai is, amikor a magával hozott „áruhás pap”-ról beszél, „kit Rákóczi bácsi Erdélyből elűzött” (I, 45; 31). Az ő hosszas jelenlétét, úgy látszik, a regényíró kiiktatandónak vélte, s Kassai Elemérrel, illetőleg Gyulai Ferencsel cserélte fel. Látjuk ugyanakkor, hogy egykorú forrásnak aligha tekinthető ez a lejegyző tollára harmad- vagy negyedkézből eljutó törté-

¹⁹ *Monumenta Hungarica, azaz magyar emlékeztető írások*, összeszedte és kiadta RUMY Károly György, Pest, 1815, 21–22; 1816, 29–30.

²⁰ Mivel a *Monumenta* két kiadásának szövege azonos, nem dönthetjük el, melyiket használta. Az ajánlás ugyanakkor éles különbséget tesz közöttük. Az első címzettje József nádor és távlatos szövegkiadási tervet közöl, amelyben szerepel Szalárdi *Siralmas krónikája* is. A másodikat Kazinczy előbeszédje vezeti be, amely nem lehetett könnyű olvasmány egyetlen öntudatos erdélyi patriótának sem. Csak a fejedelmeken végigtekintő szemle befejezését idézzük: „A szerencsétlen Zápolyán kezdve le a szánást és utálatot érdemlő Apaffig – hármát, négyet kivéven – csaknem mindenike mely lelketlen, tunya, vérengző, haszontalan teremtések, s mint leve szerencsétlen miattok és általok a haza, a legszebb tűzű nemzet.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

net,²¹ amely a birtokain megszállottan katolizáló nagyszony múltját átrajzolva a rákényszerített református eretnokséget fortélyosan kijátszani tudó állhatatosság bizonyítéka lehetett.²² Ugyanakkor ha a regényíró itteni eljárását a Pécsi Simon levelénél követett módszerrel szembesítjük, azt kell megállapítanunk, hogy Kemény programosan és jelölt módon tolja félre a történetírói forráskezelés szabályait, hogy a „költészet teljes hitelű oltalomlevelével” léphessen fel. Ez az idézet a regény előzményének számító *Deborah* című „történeti novellá”-ból való, amely első részének 12 fejezetnyi egységét a fejezethatárok eltolásával és néhány részlet beiktatása, illetőleg elhagyása mellett átmentette a regénybe. Említésre méltónak gondolhatjuk, hogy a most tárgyalt lapalji jegyzet nem szerepel még a novellában, ám ott a két szöveg közötti legjelentősebb eltérésként az 1. rész végén még olvasható a történetmondó egy hosszabb elmélkedése arról, hogy a költészet által az elmondott események helyszínére varázsolt elbeszélő és az őt követő olvasó előnyösebb helyzetben van, mint az akkor éltek: „Minket a költészet varázsolt oda, hogy lássunk, halljunk mindent, hűn és igazán: hűbben, mint akik akkor éltek, s valószínűbben, mint ahogy ők élményeiket szájról szájra adák, vagy henye napjaikban, midőn lekötötték a kardot oldalaiukról, a papírra jegyezték föl.” (362.)²³ E reflexió híján, rejtettebben, s így még izgalmasabban van jelen a regényben az ekkor még nagyon friss és a későbbi műveket előlegező kettősség: a történelemmel barátságos viszonyban lévő elbeszélő egyfelől nagyon gazdagon épít be művébe elképesztő erudícióval összegyűjtött korabeli írott forrásanyagot, másfelől azonban egy-egy részlet kifordításával, a történetíró forráskezelés megfricskázásával kifinomult módon juttatja érvényre a fiktív, teremtett világ törvényszerűségeit.

Hasonló tendenciákat észlelhetünk, ha a szombatosok megjelenítését tanulmányozzuk. Papp Ferenc monográfiája²⁴ óta és lényegében az ő érvelése felhasználásával körvonalazza a szakirodalom a mű forrásait, meghatározó jelentőséget tulajdonítva Lugossy József Jancsó-kódexről írott ismertetésének.²⁵ Lugossy valóban nagyszerű és időtálló tanulmányt írt, s a szombatosokkal foglalkozó szakirodalom bizonyára csak azért nem tartja számon a megfelelő helyen, mert nem adta a kódex verseinek teljességre törő leírá-

²¹ A további folklorizálódás érdekes dokumentuma a Felső-Magyarországi Minerva 1831-es évfolyamában (401–411) Csengery Józseftől közölt Báthori Zsófia-életrajz, amely már azt is tudni véli, hogy Gyulaféhevárott jezsuitákat lappangtatott udvarában. Roppant mulatságos, hogy a Rákóczi-ház ilyen engedékenységgel véli megmagyarázni, hogy Comenius elhagyta Magyarországot.

²² Tanulmányozásra érdemes, hogy aztán maga a regény is hozzájárult ennek a mítosznak a kialakulásához. Ennek egyik csúcspontján Benda Kálmán a következőket olvasta ki írásképeiből: „Zsófia [...] írásában skizofrenia tükröződik. Bigottan vallásos, minden dogmához végsőkig ragaszkodó, a külsőségekre sokat adó, szenvedélyes, de szenvedélyei megvalósításában józanul kiszámított teremtés volt, ellenvetést nem tűrt, s akaratát vaskövetkezettséggel hajtotta végre.” BENDA Kálmán, *Egy új forrástudomány, a pszichografológia*, Levéltári Közlemények, 1974, 76.

²³ A novella lapszámain a regényhez hasonlóan zárójelben adjuk. Az alábbi kiadást használtuk: KEMÉNY Zsigmond, *A szív örvényei: Kisregények és elbeszélések*, szerk., utószó TÓTH Gyula, Bp., 1969.

²⁴ PAPP, *Báró Kemény Zsigmond, i. m.*, II, 1923, 342–344. Megfigyelésekben gazdag, de csupán a történeti valóság és a regény különbségeit számba vevő írás: BÖLÖNI György, *A szombatosság földjén* = B. Gy., *Földre írt történelem: Válogatott írások*, kiad. NAGY Pál, Csikszereida, 1998, 194–212.

²⁵ LUGOSSY József, *Egy szombatos énekeskönyvről*, Új Magyar Múzeum, 2(1850), 100–133.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

sát.²⁶ Másfelől azonban egészen kivételes fontosságú szöveget tett közzé, s a Papp által kiemelt mozzanatokhoz hozzátehetjük a tárgyyszerűség és szakszerűség ritka erényét. Indulat nélkül, de annál határozottabban utasítja el az unitáriusok között is meghonosodott délibabos múltkeresést, azt a közgyarlóságot, hogy ők is szükségesnek tartják „mindennek óvilági feneket keríteni”, s bár az azóta feltárt nemzetközi forrásanyagot és összefüggésrendszert természetesen nem ismerhette, lényegében helyesen körvonalazta, milyen teológiai útkeresés vezetett el a szombatosság kialakulásához, szinte hibátlanul összegezte teológiájukat, és kitűnő irodalmi érzékről tanúskodó megjegyzéseket tett a versek esztétikai erényeiről és terhes didaktikusságáról.

Használata több ponton kimutatható a regényben, ám az alapkoncepció határt is szabott a felhasználásnak. Kétségtelen ugyanis, hogy a fenntartások nélkül szabadelvű Lugossy „a szombatosok vallásos felfogásában egyaránt felfedezte Krisztus felséges tanait, valamint a zsidó világnézet elemeit, s a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott erkölcsstanuknak fennkölt szelleméről”.²⁷ Azt mondhatnánk tehát, hogy a *Deborah* egysíkúbb világában egyértelműbb forrás tudott lenni ez a szöveg – lásd például a 16. rész bevezetőjét, amely Szalárdi krónikájából és Lugossy írásából van összeállítva (450–451) –, hiszen ebben a műben a szombatosság szektás és bezáruló mozzanatai még egyáltalán nem jelennek meg. Kassai a Lugossy-tanulmányban olvashatókból is merítő reflexiójában (lásd például a Dézsen megkövezett szombatos szótlan mártíriumát) a közösség példás állhatatossága a központi mozzanat, s ebben az összefüggésben jön elő az, amit a regényíró ugyancsak Lugossynál a Messiás-várásról s a két feltámadásról olvasottakból felhasznált. (Kassai elmormogott belső beszédében ugyanakkor dőlt betűs kiemeléssel szerepelnek a szombatosoknál olvasott következő tanítások: „*teremté Isten gyarlóságunk orvoslására a bűnbánatot, hogy akit a törvény megölne, a kegyelem ingyen üdvözítse.*” 453–454. E hely forrására nem sikerült ráakadnunk a szombatos szövegekben, de öszintén szólva kételkedünk is abban, hogy tőlük származna. Fontos lenne persze a tágabb szövegösszefüggés ismerete, de a törvény és a kegyelem ilyen szembeállítására éppen nem jellemző rájuk.)

Másfelől az elbeszélő szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy a nyilvánosan Kálvin hitvallásához tartozó Pécsi csak a szentírás szabad vizsgálása reformatori elvéből következő rokonszenvet érzett a szombatosság iránt: „Csak eddig terjedt s nem tovább az ellene emelt vádból az, mi nem pusztá ráfogáson épült” (447). Talán nem árt megjegyeznünk, hogy ez a kép összhangban lenne azzal, amit az értekező Kemény Zsigmond Erdély szellemi életéről 1851-ben megfogalmazott. A fejedelemségnek a hiteszmék fejlődésében játszott szerepét körvonalazva nagyon visszafogottan beszél a protestantizmus irodalmi jelentőségéről, azokról az anyanyelven terjesztett röpiratokról, amelyek a buzgóság szent lámpája mellett a „rajongás lobogó kanócat, melyet a szenvedély gyakran a tömegek félrevezetéséért ragad kezébe” is képesek meggyújtani, ám nagyobb elismeréssel szól az alkotmányos kereteket tiszteletben tartó törvényekről, amelyek a hitval-

²⁶ STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., 2002, N° 30.

²⁷ PAPP, *i. m.*, 343–344.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXVIII. évfolyam LXIII. szám

lások szellemi igényeit az európai államok többségénél határozottabban voltak képesek megfogalmazni. Különösen érdekes, hogy az így kirajzolódó kereteken túllépő tendenciákat mintha Erdély határain kívülre helyezné: „Mert Erdély az új eszmék irányában az európai államtömbök közt a szélső baloldalt foglalta el. Ami nála életbe lépteték, a kor-nak mely a múlt hagyományai-val szakítani kezdett, radikalizmusa volt, s azon túl a po-litikában a lengyel anarchia, az egyházi életben az ábrándos szekták kísérletei voltak hátra.”²⁸

Aligha kell hosszan bizonygatni, hogy bár legalább egy időre a rajongás a regény sze-replőinek többségét megérinti, a leginkább lelkesültek (II, 37; 104) mégiscsak a lobogás erőssége tekintetében persze ugyancsak tagolt szombatosok lesznek. Az is világos, hogy nem csupán az elővárosi iskolamester (I, 68–69; 44), Kemény János (I, 63; 41), Kassai István (II, 99–100; 137–138), a fejedelemasszony (III, 65; 223) vagy Gyulai (III, 82; 232) tekinti babonáságnak, lázas képzelődésnek vagy éppen tébolydai vallásnak a szom-batosságot, hanem ha szelídebb megfogalmazással is él, hasonlóan vélekedik róla maga az elbeszélő is, aki egy helyütt babonás szektaként (I, 140; 83) határozza meg a csopor-tosulást, s akkor sem beszél képviselőiről elismeréssel, ha bevallja, hogy hatásuktól neki magának is nehéz lenne függetlenednie, mint Kádár esetében történik, akinek balázsfalvi megjelenését így zárja le: „...szigorú kifejezésű vonalain félreismerhetetlen jeleivel az ihletettség ama csodálatos nemének, melyet akár örvöngésnek, akár jóserőnek tartunk, igézete elől menekülni nem könnyen tudnánk.” (IV, 107; 340.) De bármily erősen meg-formált is a végső balázsfalvi jelenet, nem egy fokozatos kibontakozás betetőzése, hiszen a babonás fanatizmus, az átkozódó kizárólagosság-tudat, a chiliazmus testi örömköz-höz tapadó durva anyagiassága már korábban is feltárult az olvasó előtt (II, 129–130; 154).

A regény legalaposabban Szegedy-Maszák által elemzett sokszólamúságában a nem szombatos szereplők és az elbeszélő hangján egyaránt e csoportosulás olyan jegyei fo-galmazódnak meg tehát, amelyekkel korábban nem találkozhattunk az író fiktív vagy értekező szövegeiben, s ez ismét csak értelmessé, s a mű jelentésének feltárásában is hasznosíthatóvá teheti az esetleges forrás és a forráskezelés vizsgálatát. E vizsgáldás-ban az első erős nyomravezetőnek az a jelenet bizonyult, ahol Pécsi Simon és Laczkó István a balázsfalvi összejövetel előkészületeiről tárgyal, s a szárdisi angyal a követke-zőket mondja: „E záradékot sem felejtettem ki. Szintén dorgáló levelet küldöttem Ká-dárhoz, az új Jeruzsálem leghevesebb hitterjesztőjéhez. A szent férfiú dühössé lón azon rágalom miatt, melyet az Antikrisztus bérence Kassai István terjeszt, hogy tudniillik a mi hitünket egy székely kocsis gyártotta, midőn Lengyelországból zsidó leányt hozott nőül. Lépjén föl vádlóul az utolsó ítéletkor Kassai ellen maga a szentkönyv!” (II, 175; 179.)

Az előzmények alapján bizonyára nem meglepő, hogy ennek az elképzelésnek sem 16–17. századi dokumentumban találjuk meg a forrását, hanem egy 1855-ben Ürmösi Sándor által megfogalmazott értekezésben, aki ezt megelőzően Bözödújfaluban járt a

²⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Visszatekintések Erdély múltjára és Gr. Bethlen János politikai pályájára* = K. Zs., *Élet és irodalom*, Bp., 1971, 49.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

szombatosok között és összeírta tapasztalatait.²⁹ Talán annak is van jelentősége, hogy miután egy alább még említendő fő változatot közölt a szekta tanairól és keletkezéstörténetéről, utólagos megjegyzésként és csak hiedelem gyanánt illesztette összeállítására végére az alábbi sorokat: „Itt helyesnek látom megjegyezni, némelyeknek azon hiedelmeket, mint ha egy Balázs nevű énlaki székely egyén minekutána bevetődött volna Lengyelhonba, valamely gazdag zsidónak jutott esmeretébe, kinek megnyervén különös hajlamát, holta utánra minden névvel nevezendő javait Balázsnak hagyá, ki odahagyva Lengyelhont temérdek kincselével visszajött Erdélybe, egyszersmind sajátítván a zsidó törvényt is. És itt Szentdemeteren letelepülvén, a mostani kastélyt építtette volna, hol az 1550-es szük és kinteljes időt használva, pénzével és gabonájával sok nyomorultat a zsidó hitvallásra húzott volna, és így ő lett legyen a mostani szombatosság alapítója, s Pécsinek átadója. Mivel arról sem honíróktól nincsenek adataink, sem szombatosainktól felemlítve elé nem fordul, csakis hozzávetésnek állítom, annyival is inkább, hogy az említett kastély építése mint feliratait mutatják, katolikus egyéntől emeltetett Pécsy idejében.” (58.)³⁰

Maga az értekezés Erdély feltáratlan és megismerésre érdemes kincseinek méltatásával kezdődik, s ilyen különlegességgént mutatja be a hitelvei mellett tántoríthatatlan makacssággal kitarítani tudó titkos hitfelekezetet is, amely „akaratumk ellenére is tiszteltetésre hí meg”. A genezistörténet vázának főbb eseményeit Dán Róbert³¹ ismertette monográfiájában, ezért csupán azokat a mozzanatokat emeljük ki, amelyek közösnek látszanak a regényben és Ürmösi értekezésében.

A legfontosabb új elem, hogy Ürmösi szerint az újabb időkben már külsőleg és formálisan a legkülönbözőbb felekezetekhez tartozhatnak az egyes szombatosok, történetük első időszakában azonban ez nem volt így, hanem az unitárius vallásból kinövő önálló felekezetként léteztek, s Pécsi csak a kedvező alkalomra várt, hogy „főzetét kitalalhasa, a több bevett vallások közé sorolhasa”. Ezért aztán nem csupán a tan belső lényegét tanította iskolájában, hanem Mózes sokféle ceremóniáit is, s ebben persze nője, a zsidó Eszter járt az élen. Ezeket a ceremóniákat, a több helyütt babonáknak nevezett külsőségeket nagy idegenséggel kezeli Ürmösi: „Nagyobb és apróbb babonájuk megszámlálhatatlan, melyeket ők főbb vallási szempontból tekintvén, egészen alájuk görbítették lelküket, s nevetnek bennünket, hogy mi azokat nem hisszük, és legfeljebb is sajnálkoznak rajtuk.” (22.) Ez a megközelítés egy helyütt kimondatlanul is valamiféle *religio naturalis* és az arra rátelepülő, azt persze nyomban eltorzító ceremonialitás szembeállításához vezet: „Nem tudom a szelleműs Pécsit megítélni, de mégis csudálnom kell itten az ő lelki ereje kicsinységét!! Hogyha már bevette a Mózes törvényét, miért nem tudá azt a korhoz, s az időhöz, a helyhez, és a néphez alkalmazni? Hisz hagyta volna meg hitelveit,

²⁹ A kolozsvári Hetilap munkatársaként Moldvában a csángók között is járt. Néhány életrajzi adatot közöl róla BODOLAY Géza, *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., 2000², 2345.

³⁰ A továbbiakban zárójelben az MTA példányának lapszámát tüntetjük fel. A szöveg egésze Újlaki Nagy Réka gondozásában megjelenik egy szombatos dokumentumokat közlő kötetben.

³¹ DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., 1987 (Humanizmus és Reformáció, 13), 35–38.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

mint isteni eredetieket, és így egyedül kötelező erővel bíró vallást, de követőivel éteti vala meg a sertés és más törvény tiltott húst, melyet Mózes az idő és más körülményekhez mérve tiltotta el annak megevésétől az Izrael népét. Magyarázza vala meg nekik, hogy az egész külső ceremónia, a más kort tekintve érvénytelen Istenre és hatálytalan embe-
rekre, s az üdvösségre is csak akkor volt eszköz, midőn Mózes világa közelében állt Izrael, hogy Mózes csakis a nép kicsapongásait és bálványimádásra való hajlamokat akarta az egész külső ceremónia által korlátozni, s így ömagát prófétai tisztjében megerősíteni, hogy csak a szemnek akart foglalatosságot szerezni, mialatt a lélek észrevétlenül szökjék meg hiedelmében!” (12.) Talán nem tévedek, ha párhuzamba állítom ezeket a sorokat azzal, ahogyan *A rajongók* elbeszélője leírja Bodó Klára vallásosságát (II, 36; 104; II, 128–129; 154). A regény további, kisebb jelentőségű, de nagyon konkrét mozzanatai sem látszanak függetlennek lenni az értekezéstől. Ürmösi hosszadalmasan és több példával igazolja, hogy valójában türelmetlen, minden más felekezetet megvető, s az erőszakos fellépéstől csak kényszerűen félelemből tartózkodó szombatosok meglehetősen hatékonysággal átkozzák meg ellenségeiket (16–22), s többször emlegeti azt a tévedésüket, hogy képtelenek elszakadni az Ótestamentum, s különösen Mózes öt könyvének betű szerinti értelmétől. De találunk ilyeneket a Pécsit megjelenítő részletekben is. A kétemeletes villában lakó férfiú virágos kertjében sétál és hosszú pipaszárból füstgombócot eresztve elmélkedik különös tervén (lásd a hosszú törökös pipát a regényben – I, 122; 73), pénzét egyáltalán nem kímélve építi ki kapcsolatrendszerét, s a hitterjesztés eszköztárába az is beletartozik, hogy nagyvonalú kedvezményeket ad a felekezetéhez csatlakozó jobbágyoknak, vagy felmenti őket a katonai besorolás alól.

Mivel célunk egyelőre csak annak kimutatása, hogy a regényíró a szóbeliségben élő naiv hagyományképződésnek ezt a dokumentumát is használta a regény megírásakor, nem foglalkozunk azzal, mi mindentől tekintett el a regényes elemekkel gazdagított szerelmi históriából. A filológiai nehézségeket kell még félretolnunk, hiszen nyilván azért sem fogalmazódott meg korábban ez az összefüggés, mert Ürmösi munkája kéziratban maradt, s csak jóval a regény megjelenése után jelent meg egy ez alapján készült összeállítás Györy Lajos tollából a Vasárnapi Újságban.³² E nehézségeket azonban elhárítja, hogy Ürmösi művéből két nagyon korai másolat is ismeretes: a Dán Róbert által használt, de művében téves jelzet alatt szereplőn (a helyes: MTA Kézirattár, Ms. Irod. 4° 396) kívül megtalálható egy a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában is.³³ Mivel a budapesti kézirat korábbi sorsát nem ismerjük, nem fogalmazhatunk meg még csak hipotézist sem arról, hogyan juthatott volna hozzá ehhez a regényíró. Megtehetjük azonban ezt a kolozsvári esetben, hiszen a *Gyulai Pál* című regény egy mozzanata (volt-e a való-

³² Vasárnapi Újság, 20(1873), 167, 175, 190, 202; 21(1874), 598, 614, 630. ORBÁN Balázs (*A Székelyföld leírása*, I, Pest, 1868, 148) egyébként használta Ürmösi szövegét. Nem járt viszont az újabb történeti esszéket írók kezében. Ezt különösen KOVÁCS András (*Vallomás a székely szombatosok perében*, Bukarest, 1981) esetében sajnálhatjuk, aki termékenyen szembesíthette volna az általa összegyűjtötteket Ürmösi leírásaival. SZÁVAI Géza *Székely Jeruzsálem* című könyve (Bp., 2000) elsősorban képanyagával figyelemre méltó.

³³ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, I–II, ed. Elemér LAKÓ, Szeged, 1997, N° 1593. Orbán Balázs is ezt használta.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

ságban felesége) ügyében kibontakozott levelezésből egyértelműen kiderül: Kemény Zsigmond minden bizonnyal Kemény József tanácsát követve járt az unitárius kollégium könyvtárában, ahol Kénosi–Uzoni egyháztörténetében talált rá a főhősének választott államférfi feleségére.³⁴

Ürmösi történetének egyik legvalószínűlenebb epizódjában Pécsi saját hintójában hozatja kastélyába Beke Dániel unitárius püspököt, s megérkezése után „mindkettőjüktől nyájasan fogadtatván két felől karöltve indították a szoba felé, minek utána Pécsi ezen szókkal üdvözlette a tudós lelkészt: Ennek előtte kevés idővel úgy készítettem tiszteletedet, mint pokol birodalmának egyik fekete ördögét, most azonban úgy ölelem, mind mennyországnak egyik fehérebb angyalát.” (30.) Az erős szembeállításokkal dolgozó angyaltani szóhasználat azonban itt nem társul a Jelenések könyvéből vett nyelvhasználattal. A későbbiekben majd kitérünk arra, hogy erre honnan kapott ösztönzéseket a regényíró, előbb azonban célszerű azokra a dolgozatunk elején említett értelmezésekre reflektálnunk, amelyekhez mondandónk a legszorosabban kapcsolódik.

A szentírás egészét vagy az Apokalipszist kiindulópontnak tekintő megközelítések között persze fontos különbségek vannak. Eisemann a *scriptura sacra sui ipsius interpretis* (a szentírás önmaga értelmezője) lutheri elvét véli megragadhatónak a szereplők öntelmezésében, ami azonban meglátásunk szerint nem könnyen egyeztethető össze a Jelenések könyvének középpontba kerülésével, hiszen a fenti elvet megfogalmazó Luther ezzel az elvvel fel nem nyitható, rejtélyes és homályos szövegnek tartotta a Biblia utolsó könyvét, s nem titkolta: legszívesebben kizárná a kanonikus szövegek sorából.³⁵ Benkő Krisztián tanulmányának 4–6. fejezetei ugyanakkor Dán Róbert monográfiáját felhasználva lényeges mozzanatokra mutatnak rá, s példásan konkretizálják a korai újkor egészének apokaliptikusságára vonatkozó, túlságosan általánosnak tűnő megállapításokat az írás első részében. Elemzésünk elsősorban ezekhez a fejezetekhez kapcsolódik, mert másfelől a lenyűgöző ötletgazdagság ellenére kevésbé látjuk termékenynek azt a megközelítést, amely egy sajátos szövegszervező elv kimutatásával a regény egészét az Apokalipszis kontextusába helyezi. Ezt a sajátos szövegszervező elvet Eisemann tanulmányára támaszkodva fogalmazta meg. A mondott tanulmány arra a jelenetre épít, ahol a regényben a Dajka püspök beszédét hallgató tömeg nagyobbik része csak értelmetlen

³⁴ KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, 48, 60, 61, 65, 68. A levelezés kiadói nem nevezik meg a megoldás forrását. Jelenleg mutatóval csak a modern magyar fordítás rendelkezik, ezért ennek adatait adjuk: KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, fordította MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 4/1), 776. Megjegyezzük még, hogy KELEMEN Lajos egy tanulmánya szerint (*A régi Mátéfi- vagy Ürmössy-ház* = K. L., *Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1944, 90–93) a ma már nem létező ház, amelynek tulajdonosa akkor Ürmössy Sámuel ügyvéd volt, a városba „lejáró pesti művészeknek is kedves vendéglátó otthona volt.” Ürmössy Samu gondoskodása mellett itt élt Kemény Simon báró is, akit a megrészegetett osztrák tisztek úgy elverték, hogy elmezavar tört ki rajta, s bolond Kemény Simonként maradt meg az emlékezete.

³⁵ Magyarul: LUTHER Márton, *Előszók a szentírás könyveihez*, ford. SZITA Szilvia, szerk. ifj. FABINY Tibor, Bp., 1995, 34–35.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam LXIII. szám

hangsorokat vagy mondatfoszlányokat fog fel, de felhevült fantáziájával a hitsorsosok szörnyű mártíriumát hallja bele az elmondottakba. Eisemann bizonyosan helyesen a romantikus poézisnak azt a kedvelt eljárását ismeri fel ebben, amely elkülöníti vagy egyenesen szembeállítja a szavak és a mondatok szemantikáját: mást jelentenek tehát a szavak külön-külön és mást mondatokká szerveződve.³⁶ Benkő szemében ez jogosulttá teszi a bibliai szöveg a szavakra felbomló nyomainak követését, s a tanulmány el is végzi ezt a *csodaállat*, a *trombita*, a *homlok*, az *angyal*, a *levél* és a *pecsét* szavak esetében. A megközelítés gyengéje ugyanakkor, hogy semmiféle reflexiót nem olvashatunk a szövegkörnyezet figyelembevételének vagy éppen félretételének határaitól és indokairól. Hogy példaként csak az elsőként említett szót említsük, ha a regényben *kétfejű csodaállatként* jelenik meg a tömeg, míg az Apokalipszisben *hétfejű szörnyről* van szó, akkor nem elegendő indoklás az, hogy a kibővítés „a tömegek dualisztikus szembenállását beszédmodok sokaságává alakítja”. Ráadásul az elbeszélő reflexiója nem a Jelenések könyvét említi szövegelőzmény gyanánt, hanem „a címertan legszeszélyesebb rajzai közé tartozó csodaállat”-ot. (I, 10; 12.)

Nem tekintjük azonban feladatunknak a koncepció minden mozzanatának rendszeres és módszeres kritikai mérlegelését,³⁷ ezért a továbbiakban figyelmünket a regény arra a vonulatára koncentráljuk, ahol a szöveg ráépülése a Jelenések könyvére nem képezheti semmiféle vita tárgyát. Mondandónk a regényben megfogalmazott millenarista koncepció teológia természetére, számba jöhető forrásaira, valamint korabeli európai és magyarországi kontextusára irányul.

Benkő tanulmányában vitathatatlannal újszerű és meggyőző, hogy meghatározó fontosságúnak tartja: a regény világában a szombatosok a Messiás második eljövételében és ezer évig tartó földi királyságának beköszöntében reménykednek. Ezt korábban senki sem hangsúlyozta, s így az sem vált világossá, hogy nyilvánvaló elmozdulás ez attól, amit a *Deborahban* Kassai már idézett belső monológjában olvashatunk, ahol a millenarista elképzelés még betagozódik a végső idők eseményesorozatába: „Aztán Pécsi nemcsak egy, de két feltámadást remél. Egyiket az utolsó szombaton, mely ezer évig tartó anyagi boldogságot biztosít, a másodikat a világ végekor, midőn az örök üdvösség, vagy kárhozat dől el.” (454.) Azt mondhatnánk, hogy ezzel szemben a meghatározó szombatosok (Jaskó, Kádár, Laczkó) váradalmas teológiai fejtegetéseiben és az elbeszélő megnyilatkozásaiban egyaránt önállósult és szinte kizárólagos szerephez jutott az ezer esztendő bírodalom. Igaz ugyan, hogy Kádár ihletett prédikációs témáinak felsorolásakor együtt szerepel az Új Jeruzsálem szépsége, az Antikrisztus arca, a végítélet rémes nagyszerűsége és a kárhozottakra váró gyötrelmek minősége (II, 37; 104), ám a műben fel is idézett megszólalásai során az ezeréves város polgáraihoz intézi mondandóját (IV, 126–127; 350–351). Talán annak is jelentősége van, hogy szövegüket ugyan nem olvashatjuk, de Pécsi költői szerzeményeinek egy részét is a második Jeruzsálem szépségeiről írt

³⁶ EISEMANN, *i. m.*, 45.

³⁷ A legmeghökentőbb mozzanat persze az, amikor Dán monográfiájának egy sikeresnek aligha nevezhető metaforáját (Péchi sajátos spirálmozgást végzett az Ó- és Újszövetség között) kapcsolatba hozza a regénybeli könyvtárszobába vezető csigalépcsővel, továbbá a hermetikus hagyomány csigavonalával. BENKŐ, *i. m.*, 211.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXVI. évfolyam LXIII. szám

csinos versek alkották (II, 150; 165). Elmélyítik ezt a kizárólagosságot³⁸ a mozgalmon kívüliek és a hívek olyan megszólalásai, amelyek az égből földre szállt város fizikai, testi szépségét hangsúlyozzák: „Gyulai nem tartott sokat a szombatosságot fenyegető veszélyekről, s azt sem hívé, hogy Pécsi Simon, midőn a hitújítás kérdése komollyá válnék, még egy hajszálát is meggörbíteni hagyja a fényes kövű új Jeruzsálem miatt” (III, 82; 232) – olvassuk egy helyütt, ahol az ironia egyszerre lehet az elbeszélő s a nagyreményű belső kamarás sajátja. Hogy a vágyott ország az átlagosan tájékozott szombatosok számára legalábbis nem mindennapi testi gyönyörűségeket ígér, az a balázsfalvi kamarás szavaiból derül ki, aki a „jáspis és gyémántkövekből épült új Jeruzsálem birtoikosai közé” besorolt Bodó Klárának azt ecseteli, hogy miféle ágyakon pihenhetnek majd ott a megfáradtak, s hogy nem kell majd a nehéz kulcsokat hordania. (II, 129; 154.) A különféle embertípusokat árnyaltan bemutatni tudó Kemény persze egyáltalán nem véletlenül az ilyen örömeiben kielégülőt teszi meg a felekezeti tettetés (a korban nikodémizmusnak nevezték) már-már cinikus képviselőjévé, aki öntelten dicsekszik azzal, hogy hitsorsosai a nyilvánosság előtt az alkalomnak megfelelően váltogatják a reformált hit parádéköntösét és a szombatosság fehér mezét.

Hogy Bodó Klára milyen spiritualitást állít szembe ezzel, arra még visszatérünk, most az elbeszélő megjegyzését idézzük csupán: „Klára sokkal szellemibb lény volt, mintsem vallásának a túlvilágra vonatkozó ígéreteit ily anyagi értelemben vegye. Nem képzelte, hogy Szent János a *Mennyei jelenések*ben statisztikai leírását közölte volna az új Jeruzsálemnek.” (II, 129–130; 154.) Az idézet utolsó mondata megállásra késztető szakszerűségről tanúskodik. Arról ugyanis, hogy a szombatosok chiliaszták voltak, szerzőnk már Kemény Jánosnál is olvashatott, s hogy Panna asszonyék „emelkedett” párbeszédébe az első rész 6. fejezetében belekerült a Milleneum szón való szörnyülködés is, az innen is megmagyarázható, hiszen az ebben való hit ott olvasható az *Önéletírás* Mikó Ferencről megbocsátóan megmosolyogatóra sikeredett portréjában.³⁹ Írt erről az első és a második feltámadás szombatosoknál megvont különbségéről nagyon világosan értekező Lugossy is, ám magáról a chiliazmusról az 1638-ban megjelent *Diatribé de 1000 annis apocalypticisre* hivatkozva mégis azt mondja, hogy „az Alsted módosítása szerinti ezredévességet (chiliasmus) hiszik”.⁴⁰ Ez a megjegyzés azért pikáns, mert a regényben egyébként, ha nem is név szerint, de szereplő Alsted (Deborah mondja az apjával lefolytatott utolsó nagy beszélgetésen: „Tudnád-e oly kicsiny szálláson, minő a Németországból jött híres tanítóké, boldognak vallani magadat?” – IV, 43; 305) a kifinomult (subtilis) chiliazmus legismertebb református képviselője volt, akit rendre szembeállítottak a durva (crassus) chiliazmus testi gyönyörökben tobzódni akaró híveivel. A regényíró tehát éppen nem

³⁸ Úgy gondoljuk tehát, nem mutatható ki a szövegből az az irracionális fátyol, amely a második eljövettelt egy vértanúság által elnyerhető túlvilági eseményként értelmezi. Azok a szavak, amelyekben ezt BENKÓ Krisztián (*i. m.*, 218–222) Jaskó Pálnál megragadhatónak véli, a lelkesültség és ihletettség olyan jegyei, amelyek egyáltalán nem csupán a végső dolgok utolsó fejezetére vonatkozhatnak.

³⁹ KEMÉNY János *Önéletírása és válogatott levelei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1959, 112–113.

⁴⁰ LUGOSSY, *i. m.*, 129.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

Alsted oldalán szerepelteti lelkesültjeit, ám szempontunkból most a tájékozottság hangsúlyozása a fontos.

Hogy ez nagyon jó érzékre valló volt, azt a következőkkel lehet alátámasztani. A Matthias Vehe-Glirius latin és német nyelvű szövegeiből merítő, értekezésekből és tanító versekből álló magyar nyelvű szombatos irodalom a legrészletesebben azzal foglalkozott, hogy milyen hatalom és ország fölött rendelkezik Krisztus mennybe menetele után, s hogy szerintük megghiúsult első küldetését beteljesítve miképpen jön majd el másodsor is egy ezer esztendő földi valóságos uralkodásra, hogy aztán majd az ezt követő drámai események és a végítélet után az üdvözültek társa legyen egy örökké tartó birodalomban. Ennek teológiai indoklása nehéz bibliai helyek sorának a hagyományokkal szakító értelmezését követelte meg, s roppant alaposan foglalkoztak azzal is, hogy mit jelent a *lelki* vagy *mennyei* ország kifejezés. Úgy gondolták, ezek a jelzők az ország eredetére vonatkoznak, továbbá arra, hogy nem gyarló és változó lesz, hanem állandó, s polgárai nem testi és romlandó dolgoknak örvendeznek. A földön lesz ugyanakkor, s az első feltámadásban részesült igazak teljes valójukban, testestől-lelkestől résztvevői lesznek.

A hitterjesztés legkorábbi kisebb terjedelmű, mozgékonyabb műfajai ugyanakkor nem az Apokalipszisre koncentráltak, ám hamarosan megszületett két olyan magyar nyelvű munka, amely a kulcsfontosságú szöveg, az Apokalipszis egészének értelmezésére vállalkozott. Bogáti Fazakas Miklós erősebben kötődött az Erdélyben otthonra lelt nagy vallás-újítók korábbi képviselőihez, s – Jacobus Palaeologus nyomdokain járva – nála nagy hangsúlyt kapott, hogy nem valamiféle különleges jelentőségű profétikus könyvről van itt szó, hanem olyanról, amely a zsidók sorsáról és szenvedéseiről szól, ezen belül főleg Jeruzsálemről, illetőleg annak bukásáról. Szerinte nem Rómáról szól tehát ez a könyv, s nagyon határozottan elutasított minden olyan értelmezést, amely az Új Jeruzsálemet földi és ezeréves birodalomnak tekintette. Lényeges mozzanatokban tér el tehát értelmezése Gliriusétól és az őt követő szombatosokétól, jóllehet határozottan állást foglalt a szombat megünneplésének visszaállítása mellett.

Ezzel szemben a hódoltság peremén élt s a tömösvári szentek tanítójának nevezett Karádi Pál azt az álláspontot képviselte jóval terjedelmesebb kommentárjában, hogy az Apokalipszisben leírt látomások még nem történtek meg, így Krisztus ezer éves uralma is az emberiség előtt álló esemény, s súlyosan tévedtek azok is, akik a 20–21. fejezet spirituális értelmezése védelmében kerestek argumentumokat. A szöveg egészének tagolására is új megfontolásokat javasló Karádi a bevezetőben pontokba is szedett érvei közül az a legfontosabb, hogy a szöveg történeti allegória, ami azt jelenti, hogy a benne leírtak valóságosan megtörténtek, illetőleg zömmel meg fognak történni. Téves tehát minden olyan értelmezés, amely a *sensus litteralis* mellőzésével allegorizál. (A helyzet bonyolultságát is érzékelteti ugyanakkor, hogy ő nem szorgalmazta a vasárnap felváltását szombattal, mint Bogáti és a szombatosok.)

A két nagy szerző közül Karádi prózája látszik erőteljesebbnek, s ő már koncepciójából adódóan is, a legnagyobb részletességgel tárgyalja azokat a helyeket, ahol az Új Jeruzsálem fizikai állagáról van szó. Előbb a hagyományos eljárást követve a proféták (Ézsaiás 65, 17–25; Jóel 2, 21–24; Ámos 9) egyes könyveit is felhasználva körvonalaz-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam LXIII. szám

za, mit jelent az új ég és új föld, majd a város statikájához magyarázatokat fűzve beszél felépítéséről:

„Az Napnak és Holdnak meg újulásáról szól Ézsaiás, hogy akkor az Nap hétszer fényesb leszen, hogy nem mint most, és az Hold olyan fényes leszen, mint most az Nap. Továbbá az földnek zsrjáról és gyümölcsezéséről nyilván szólnak az próféták: hogy az szabad akarata szerint gyümölcset terem, az hegyek édességet csepegnek, az halmok termők lesznek, az források borral folynak ki, az folyóvizek tejjel áradnak ki. Ennek felette ebben is meg újul ez világ: hogy az kegyetlen vadak meg enyhítenek, és többé az farkas el nem ragadja az bárányt és egyéb állatot. Nem az medve, sem az oroszlányok, sem az ragadozó madarak ragadománnyal többé nem élnek, de csendességben élnek; és az farkas az báránnyal együtt lakik, és az párduc vad az gödölye mellett fekszik, az oroszlány kölykét és az kövér borjút együtt legelteti az kis gyermek, az medve és az únő együtt legelnek, és az ő kölykét, együtt fekesznek, az apró gyermekcsék az áspis és basiliscus mérges kégyókkal, játszódnak, nem ártnak soha többé az én szent hegyemen, sem vesztnak; mert rakva leszen az föld az én esmeretemmel, ezt mondja az Úr. Ézsaiás 11,[6–9]; 65,[25]. Somma: ez új világ akkor mindenben megújul, és minden teremtett állatoknak az ő természetek örül; főképpen, hogy az Isten népei az istentelenek kezekből és birodalmából és a' sok nyomorúság alól kiszabadítottak.”

„Először szól az ő kőfaláról, hogy annak rakása jáspis kőből való volt. Régen, mikor Rómában Augustus Octavianus császárrá emeltetett volt, azt mondja volt Rómáról: No, találtam Rómát téglából rakattatván, de én márvány kővel hagyom, mond, ötet. Most is úgy vagyon az, hogy drága városnak ítéljük azt, amely faragott kőből áll, hogy nem mint amaz darabos kőből. Szinten úgy földön soha nem volt, sem leszen ennek kivüle ilyen felépítetett város, akinek kőfala jáspis kőből rakattatot volna, hanem csak ez. Ez is valóban itélendő! Mindazáltal az jáspis kőnek színe szerint tanóságot is találunk benne. Azt írják az jáspis kőnek színéről, hogy ő zöldellő színt is mutat. Abban meg mutattatik mind az Istennek oltalmazása, kiből megmarad az ő gyülekezeti abban az városban; mind az, hogy az hívek is az virágos tökéletességben és zöldellőségben, elevenségben meg maradnak, meg nem asznak, hanem mind éltig zöldek lesznek, és zöld színt viselnek...

...Másodszor, hogy az város merő tiszta arany, azaz a városnak házai, palotái. Ez a mi emberinknél lehetetlen dolognak ítéltetik, miért hogy ilyen igen ritka nálunk az arany; és azért mondják az doktorok is, hogy itt semmi testieket nem kell álmadozni; de bizony ami lelkieket ők ígérek, álom az! ...

...Ötödszer, megírja világosságát az városnak; és azt mondja, hogy az ő világa hasonlatos volt az drága, fénylő jáspis kőhöz; azaz az szent Jeruzsálem városa annyira világos leszen, hogy fénylik, mint az jáspis kő, és semmi homályosság vagy sötétség nem leszen benne.

...Mi is azért ez városnak ilyen drága voltát, mint hogy merő tiszta aranyból építessék fel, elhihetjük...

...Mert úgy fundálta Isten azt az várost négy szegben, hogy sem földindulás, sem elenség többé el nem pusztíthatja. Nem olyan, mint a' golyóbis avagy kerek laptá, melyet

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam LXIII. szám

mikor elgördítnek, ő maga is mind el görög, hanem mint az négy lábú szék avagy négy lábú állat erősen megáll. Állandóságát akarja azért ez városnak ezzel meg mutatni, hogy az hívek is inkább ragaszkodhassanak e szent városhoz és a benne való jókhoz.”⁴¹

Talán ezek az idézetek érzékeltetni tudják Karádi prózájának erejét és szemléletességét, s bizonyosan állítható, hogy a korszak unitárius irodalmában senki sem értekezett ilyen nyelvi tehetséggel az Új Jeruzsálem fizikailag is megragadható nagyszerűségéről. Nem kerülhető ki tehát még az a kérdés sem, hogy a lelkesültek nyelvét is megszólaltatni tudó Kemény nem kaphatott-e ösztönzést ebből a szövegkorpuszból is. Az újabb adatok fényében ez egyáltalán nem abszurd felvetés, hiszen arról már korábban szó volt, hogy a *Gyulai Pál* írásakor unitárius forrásból is tájékozódott. Ha akkor egy adat kedvéért kézbe vette a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténetet, akkor megtehetette ezt most is, s Aranyosrákosi Székely Sándor közkezen forgó nyomtatott egyháztörténete⁴² segítségével egyáltalán nem lehetett nehéz ráakadnia Bogáti és Karádi imént említett műveinek legalább a címére és sommás összefoglalására, hiszen ezek a fejezetek egy változatban önállóan is terjedtek, s megvoltak Kemény József gyűjteményében is.⁴³ Ráadásul az egyháztörténet magyar nyelvű idézeteket is hozott Bogáti ajánlásából, amelyből annyi kiderülhetett: heves vita folyt a két szerző között, s Karádinak nem tetszett, hogy lelkésztársa az Apokalipszis szövegében „mindent meglőtt”-nek magyarázott.⁴⁴ Az is igaz ugyanakkor, hogy nem idézi az egyháztörténet Bogáti előszavának egy másik nagyon fontos helyét. Itt ellenfeleiről, köztük Karádiról a következőket írja: „Végre ezer jólakó esztendő hirdettek, melyben csak a szentek uralkodnak a Krisztussal. Nekem úgy tetszik, mind gyomrok fájt ezféle magyarázóknak, s haragból, méregből, bosszunkodásból vitték ez írást az pápaságra, kiben annyi vérontás volt, s vagon az hüt végett.”⁴⁵

Úgy gondolom, az „ezer jólakó esztendő” kifejezés nagyon közel van ahhoz, ahogyan a balázsfalvi kamarás szólt a chiliasmus crassusról, de természetesen nem gondolhatjuk, hogy a regényíró minden fordulatát teológiai traktátusokra kellene visszavezetnünk. Másfelől azonban tény, hogy Kemény idejében mind Bogáti, mind Karádi kézíratos Apokalipszis-kommentárja olvasható volt az unitárius kollégium könyvtárában, ráadásul nem is túlságosan nehezen olvasható 17. századi másolatokban.⁴⁶

⁴¹ KARÁDI Pál, *Apocalypsis Beati Joannis Apostoli et Evangelistae, János apostolnak és evangélistának mennyei titkoknak látásáról való könyvének magyarázatja*, 309r–310v.

⁴² ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY Sándor, *Unitaria vallás története Erdélyben*, Kolozsvár, 1839.

⁴³ Modern kiadás: KÉNOSI TÖZSÉR János, *De Typographiis et Typographis Unitariorum in Transsylvania, Bibliotheca Scriptorum Transsylvano-Unitariorum*, ed. Ferenc FÖLDESI, Szeged, 1991 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32).

⁴⁴ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 392–393.

⁴⁵ Az ajánlás előszavának modern kiadása: DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973, 230–231.

⁴⁶ Azóta a helyzet változott. Lakó Elemér már elveszítettként regisztrálja Bogáti Fazakas szövegét: *The Manuscripts of the Unitarian College...*, N° 1208. Szerencsére van egy 17. századi másolat az OSZK-ban is Jankovich Miklós gyűjteményéből, jelzete: Duod. Hung. 9. Lakó nem regisztrál példányt Karádi szövegéből, de újabban előkerült egy olyan 17. századi másolat, amely a 18. század végétől bizonyíthatóan mindvégig

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXIX. évfolyam LXIII. szám

Mivel az újabb publikációkban az értelmezést elősegítő mozzanatként merült fel a renyébe beemelt szombatos chiliizmus helye a rendkívül gazdag és sokszínű kortárs európai és magyarországi mezőnyben, talán nem teljesen fölösleges e tekintetben is utalni a legfrissebb kutatási eredményekre.⁴⁷ Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy bár a szentháromság-tagadókat, s ezen belül persze a szombatosokat a protestáns felekezetek szinte mindegyikétől megkülönböztette az eltérő krisztológiai alapvetés, ez nem jelenti azt, hogy nem találhatnánk meg a hozzájuk nagyon közelállókat. Már a reformáció első forrongó időszakában, majd később a protestáns felekezetek megújulási mozgalmában egyaránt felléptek olyan áramlatok, amelyek programjában központi mozzanat volt az égből a földre szállt Új Jeruzsálemnek az Apokalipszist vagy a hagyomány által hozzátársított bibliai szövegek minél nagyobb részét szó szerint követni akaró megvalósítása. Ezek közül a 16. században a legnagyobb visszhangot az 1534–35-ös münsteri anabaptista kísérlet váltotta ki, amely évszázadokon keresztül a minden spiritualitást megtagadó földi és testi vágyak szabadjára engedett tombolásának iskolapéldája lett a felekezeti polémiákban. A mai napig vitatott ugyan, hogy a sok elfogult forrás közül melyiknek szabad hitelt adni, de az bizonyosnak látszik, hogy Németországból és Németalföldről összesereglett újrakeresztelők a Jelenések könyvét követve szervezték meg életüket. Mivel a város egészét szent helynek tekintették, a tornyok és a kápolnák lebontásával deszakralizálták a templomokat, s a városkapuk mellett olyan helyiségeket létesítettek, amelyek egyszerre voltak a közös étkezés és a mindennemű együttlékezés terei. Úgy alakították át a várost, hogy tizenkét kapuja legyen, s ezeket a 21. fejezetben felsorolt drágakövekről nevezték el, s ehhez igazodott a hozzájuk vezető utcák elnevezése is. Úgy tartották, hogy az Új Jeruzsálem alászállásával új időszámítás is kezdődik, így szimbolikus tettként leverték a székesegyház és más épületek óráit. A múlttal való gyökeres szakítás jegyében eltörölték az addig használatos keresztneveket, s csak biblikus, ótestamentumi nevek használatát engedélyezték.

A bevett nagy felekezetek számára ez a kísérlet tehát elrettentő példaként szolgált a későbbiekben, ám az Új Jeruzsálem földi megvalósításának programja nem tűnt el teljesen. Roppant érdekes, hogy gyakran a lutheranizmuson belüli, vagy éppen az elfogadottság szélére sodródott olyan megújulási mozgalmakban lépett fel esetenként csak ideiglenesen, amelyeket általában éppen a minden testiségtől, világiasságtól és gyakorlatiasságtól idegenkedő spiritualitás jellemzett. Így például a 16. század végének legjelentősebb

Kolozsvárott volt, s egy időben ki is emelték a kollégium állományából és a püspöki könyvekhez sorolták. Nem akarták ugyanis, hogy minden diák hozzáférjen a polemikus indulata miatt a közösségre veszedelmes, megbotránkozást okozó kitételeiért. Talán ezt a hagyományt folytatva került a 20. században is a mindenkori unitárius püspök személyes használatára fenntartott könyvek közé, s így a kollégiumi gyűjtemény államosítása során is ott maradt. Az utóbbi időben helyezték aztán át az unitárius egyház levéltárába. Lásd erről TÓTH F. Péter, *Az ismeretlen (?) Karádi kódex margójára*, MKsz, 123(2007), 22–43. Ezen kívül egy ugyancsak a Jankovich-gyűjteményből származó másolatot őriz az OSZK, jelzete: Fol. Hung. 199.

⁴⁷ Lásd Howard HOTSON, *Arianism and Millenarianism: The Link between Two Heresies from Servetus to Socinus = Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, ed. Christian LAURSEN, IV, Dordrecht, 2001, 38–53; Mihály BALÁZS, *Antitrinitarianism and Millenarianism in Transylvania* (elhangzott 2009 januárjában Prágában, megjelenés előtt).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXV. évfolyam LXIII. szám

spiritualistájától, Valentin Weigeltől fennmaradt egy olyan prédikáció is, amely arról szólt, hogy az Új Jeruzsálemnek éppen úgy testinek kell lennie, amint Krisztus is testben jött el a világra. Hasonlót figyeltek meg az ezt a hagyományt folytató 17. századi útkeresőkknél, így Friedrich Brecklingnél is. Mindezek betetőzésének is lehet tekinteni, hogy már a 17. század elejétől kezdődően, de aztán a radikális pietizmus megjelenését követően a legelszántabbak az Új Jeruzsálemet fizikailag is megépítő településeket és közösségeket próbáltak meg létrehozni.⁴⁸

Bármit gondoljunk is Kemény tájékozottságának forrásairól, aligha vitatható, hogy egyfelől szakszerű, a 17. századi teológiai útkeresésben markánsan meglévő elemek, másfelől viszont a történeti forráskritikát kiállni aligha tudó, mitikus eredettörténet-foszlányok egyaránt jelen vannak a szombatosság regénybeli rajzolatában. Az ezek közötti különbséget talán kevésbé rafináltan tünteti el, mint a fentiekben köztörténetinek nevezett mozzanatok esetében, ám nem kisebb leleménnyel teremti meg az áldokumentumokat. Az 1638. december 21-re datált fiktív fejedelmi parancsolat, vagy a szombat napján imádkozóknak Pécsi Simon megbízásából Laczkó István által írt levél, amely a zsinati meghívókat imitálja, nagyon szellemesen ötvözi a korabeli iratokban szereplő elemeket (Udvarhelyszék kitüntetett szerepe, a vasárnap helyett szombat, a zsidó szokások kárhóztatása) olyanokkal, amelyeknek csak a regény világában van üzenetük (az evangélikus lelkészekről való elkülönülés, külön temetőhely és az őket Péccsivel összekapcsoló orgona, „mely mellett általuk készített verseket készítenek a Sion dicséretére”), ám a meghatározó fontosságú 1622-es országgyűlési articulus csak Pécsi elhatárolódó beszédében jön elő (IV, 120; 347). Bár nem gondolom Benkő Krisztiánnal azt, hogy a további levelekkel egyetemben ezeket is az Apokalipszisre rájátszó szövegeknek kell értelmezni, a különféle szólások (köztük a rágalmazások) egymásra épülésének kimutatását nagyon meggyőzőnek tartom elemzésében. Így jön létre a műben a lelkesültségeknek az a tagolt rendszere, amelynek szélső pontján nyilvánvalóan a legradikálisabb szombatosok helyezkednek el, ám még az ő radikalitásuk határai sem teljesen egyértelműek, s bizonyos tekintetben az értelmezőtől függnének. Amikor Kádár azt mondja Pécsinek, hogy „Nagyságod Darius Longimanus udvarában maradt, míg minket az új Ezsdrás Jeruzsálembe vezetett vissza, hogy többé semmi hatalom által ne engednők magunkat a lélek fogságába hurcoltatni” (IV, 108–109; 341), akkor a betű szerinti értelemhez erősebben ragaszkodó szövegmagyarázó meglepészik annak konstatálásával, hogy itt az igaz hithez visszatértek és a habozók közötti különbségről van szó, míg másvalaki a szövegkörnyezet alapján bonyolultabb összefüggéseket is tetten érhetőnek vélhet.⁴⁹

Ezt megelőzően Pécsi azt panaszolja fel, hogy nem ismer rá a szombatosok nyelvére, s ez átvezet bennünket azokhoz a mozzanatokhoz, amelyekben egymás megértése és a közös nyelv lehetősége és határai jelennek meg a regényben. A szent énekeket szerző,

⁴⁸ Izgalmas friss feldolgozás erről: Claus BERNET, „Gebaute Apokalypse”: *Die Utopie des himmlischen Jerusalem in der frühen Neuzeit*, Mainz, 2007 (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte, Abteilung für abendländische Religionsgeschichte).

⁴⁹ BENKŐ, *i. m.*, 220–221. Szívesen olvastam volna persze arról, hogy az idézet melyik eleme hívja fel az olvasót Dániel próféta és Pécsi azonosítására.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam LXIII. szám

dallamra tevő és éneklő Pécsi több alkalommal szerepel a műben. Előbb csak általában értesülünk arról, hogy ezek a szerzeményei hitsorsosait elragadtatásba hozták (I, 111; 67), később Jaskó szavaiból azt is megtudjuk, a szombatosok összejövetelén éneklük is gyönyörű versét, mely a Messiás „második eljövételére készíti elő a fehér ruhában járókat” (I, 123; 74), majd Deborah fülével hallhatjuk az orgonajáték kíséretében a szerző által elénekelt költői műveket, amelyeket egy ideig legalábbis csinos verseknek talált a második Jeruzsálem szépségeiről (II, 148–150; 164–165). Az események felgyorsulásával párhuzamosan mi is gyors tempóban értesülünk aztán arról, hogy „a szelíd és áhítatos dalok” veszélyesek lehetnek Deborah atyjára, s így aztán kenetes zsolozsmákká válnak a lány szemében, majd a dallamok szövege vitafoszlányokkal is kiegészülve teszi világossá, hogy rendre egy szombatos pap látogatja meg atyját. (II, 152–153; 166–167.) Így jutunk el odáig, hogy a regényíró a szöveg szerint is idézze az elénekelt darabot. Ennek egészen pontos felvezetését célszerű nekünk is idéznünk: „Barátaimból támadnak gyilkosaim! – sóhajtá Pécsi. Ujjai az orgonát pengeték lassan, mélán, gondolat nélkül, de egyszerre összeszedvén magát harsány hangon kezdé énekelni: ...” (II, 178; 180.)

Hogy mit kezdett el énekelni, azt később idézzük fel, mert előtte célszerű emlékeztetnünk arra, hogy a *Deborah*-ban még nyoma sincs e finoman megjelenített folyamatnak. Ott csupán az első megállapítást olvashatjuk (434), majd a későbbi regénytől merőben eltérő módon Pécsi lefogásának éjszakáján vagyunk, amikor a szorongó hősnőnek eszébe jut, hogy apja megígérte egy Kolozsvárról érkezett szombatos prédikátornak: átadja neki héberből készített szent verseit, ha magával hozza Esdrás névre hallgató társát, aki a szombatosok szép hangú énekese lehetett. Deborah a veszély eltávoztatásáért könyörög. Innen érdemes szó szerint idéznünk:

„Ekkor zendült az orgona a magasból meg, s egy kis kar, melyből Pécsi Simon kihallszék, énekelte:

Mi dolog legyen az, [hogy] az igazságért
Így háborgatnak minket?
A kegyetlen sárkány maró kölkeivel
Csaknem eszen bennünket!
Ha jámborok vagyunk, s szófogadó fiúk:
Üldözik életünket.
Törvény[ed] utárolással-veréssel
Akarnak vonni minket.

El kell vallásunkért atyánkat és anyánkat
Hagynunk, édes földünket,
Feleségünk, fiunk, házunk, örökségünk
És minden életünket,
Sok nyomorúságot bujdosva kell túrnunk [bujdosást kell tennünk],
Túrnunk sok gyalázatot,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. évfolyam 4. szám

De kicsinynek véljük, csak engedj érhetnünk
Az utolsó szombatot.⁵⁰

A szelíd dallam és az áhítatos és szent érzéseket lehelő szöveg oly gyötrő, oly tépő hatással volt Deborahra, mintha az alvilági hatalmak gúnyéneke volna ez elevenen eltemetett s lélegzetért hasztalan küzdő boldogság sírja fölött.” (449.)

Fontos még megjegyeznünk, hogy a novella első közlésekor a versek szövegének idézése előtt az író egy lapalji jegyzetben a következőt írta: „Pécsinek tulajdonított vers a szombatosok énekeskönyvéből.”⁵¹

Ezzel szemben a regényben a következő ének hangzik fel:

Én Istenem, én erős Istenem,
Miért hagytál el ennyire engem?
Kiáltásomtól az segedelem
Nagy távol vagyon.
Én kiáltok tehozzád egész napon:
De mégsem felelsz meg,
Nincs ki megtartson!

Az idézethez egy lapalji jegyzet csatlakozik: „XXII-ik zsoltár. (K. ZS.)” (II, 178; 180.)

Az értelmezést talán célszerű azzal kezdenünk, hogy a *Deborah*-ban idézett két strófa azok közé tartozik, amelyeket Lugossy József kimásolt a Jancsó-kódexből, s úgy közölte őket, mint a felekezeti kicsiny és üldözött voltának „saját ömlengései” szerinti bizonyítékait, s ő tett javaslatot arra is, hogy a kódex csaknem egészét Pécsi Simon szerzeményének tartsuk. Ma már tudjuk, hogy ez nincs így: a zsoltárparafraízisok Bogáti Fazakas Miklós szerzeményei,⁵² s az is könnyen megállapítható, hogy a forrást jelentő költemény a legvalószínűbben az Eőssi Andrásnak tulajdonítható *Cantio viatica és mindenkorra* című vers volt, ennek 2. és 5. strófája került be Lugossy közvetítésével a novellába. Az egyéni és közösségi sorsot egyaránt kibeszélő, a panasz és könyörgés hangját az üldözöknél is megbocsátani tudó elmélkedéssel vegyítő, ám hosszadalmas és laza szerkezetű költeményből Lugossy hibátlan érzékkel választotta ki az üldözöttségről konkrétumokban beszélő strófákat: igen valószínűnek látszik ugyanis, hogy a kegyetlen sárkánnyal a Báthoriak családi címerére, illetőleg a szombatosok ellen először törvényt hozó Báthori Zsigmondra utal.⁵³ Lugossy idézeteiből bizonyosan ez a kettő illik legjobban az üldö-

⁵⁰ Kemény a szótagszámot több helyütt elhibázva közölte a szöveget. A kihagyott szavakat szögletes zárójelben, hozzátételeit kurzívval közöljük. Az RMKT-beli közléstől eltérően Lugossynál *budossal* alak szerepel, amelyet 'bujdosva' jelentésűnek tartott.

⁵¹ Budapesti Hírlap, 1855, 737. sz. Tóth Gyula kiadása ezt nem tartalmazza.

⁵² A kódex leírása: STOLL, *i. m.*, N° 31.

⁵³ Modern kiadás jegyzetekkel: *Régi magyar költők tára, XVII. század, 5: Szombatos énekek*, sajtó alá rendezte VARIAS Béla, Bp., 1970, 269–271, 544–546.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

zöttségre, s ezt aktualizálja drámai helyen a novella is, hiszen a jelenet folytatásában a Jehova dicséretét zengő énekek hangja mellett hurcolják el börtönökbe Pécsit és társait.

A fontos jelenet teljesen átalakul a regényben. Itt már nem külső, hanem a lélekben lejátszódó belső dráma előzi meg az ének felhangzását. Pécsi most olvassa ki Kassai Elemér horoszkópjából, hogy ő lesz elárulója. Bár a belépő Laczkó Istvánnal párbeszédet folytat, a balázsfalvi gyűlés előkészületeinek részletei és így Laczkó jelenléte is külső és felszíni történés e felismerés mellett. A bezárkózás legmélyebb pontján jut el a terem szögletekélyében lévő orgonaasztalig.⁵⁴ A felhangzó ének a felismerés folytatása és kiteljesedése, hiszen a XXII. zsoltár azon sorai törnek ki belőle, amelyeket Máté és Márk evangéliuma szerint Krisztus arámi nyelven mond el a kereszten. Az emberi elhagyatottság és kétségbeesés nagy szövege hangzik tehát fel, amelyet előkészített, hogy az alfejezet elején Pécsi a Máté 21,15–16-ot idézve sorsát Krisztuséval állítja párhuzamba, Kassai Elemért pedig Júdással azonosítja. A részletek aprólékos kimunkálásával az elbeszélő elkülöníti az ének itteni felhangzását a korábbiaktól, s ez az elkülönítés abban is kifejeződik, hogy ezúttal szöveg szerint is idéz belőle.

A szövegrészlet keletkezése felől nézve nem kizárt, hogy nagyon triviális okokból állt elő a mostani változat. Minden jel arra mutat, hogy Kemény nem vette kézbe a Jancsó-kódexet, hanem csak Lugossy közleményét. Mivel ő nem idézi a fontos zsoltár parafrázisát, ha nem prózai, hanem verses szöveget akart idézni, a legtermészetesebben az a megoldás adódott, hogy Szenci Molnár Albert szövegéhez nyúljon.⁵⁵ Szenci Molnár szerepeltetése első megközelítésben kiáltó és durva, már-már provokatív anakronizmusnak tűnhet, vagy az is felmerülhet, hogy a balázsfalvi számadó életelve szerinti alkalmazkodást lássunk benne, hiszen a fejedelmi palotával szemben fekvő pompás villából hallatszik ki az ének. Úgy gondolom azonban, nem erről van szó. Az anakronizmust jelentékeny módon enyhíti ugyanis, hogy Szenci Molnár Albert zsoltárkönyve ekkor még korántsem volt bevett a református gyülekezetekben, a másik oldalról pedig érdemes figyelembe venni, hogy sok – itt nem részletezhető – ok eredőjeképpen a regény megírásának időszakában az unitárius énekeskönyvek második részében rendre ott szerepelt Szenci Molnár *Psaltériumának* teljes anyaga. Színlelésre pedig azért nem kell gondolnunk, mert az elbeszélő úgy mutatta be hősét, mint aki „visszavonultan, de mégis szem előtt akar élni” (I, 116; 70).

Bárhogyan is történt, roppant fontos, hogy a nagyúr nem a szombatos közösség mindennapi énekkészletébe betagolt épületes szövegek valamelyikét szólaltatja meg, hanem ezt a kardinális jelentőségű zsoltárt. Ezt jelzi a lapalji jegyzet, de elhallgatja, hogy a szöveget Szenci Molnár Albert parafrázisában adja. (Nem a teljes első strófát, az utolsó

⁵⁴ A novellától eltérően itt kisebb hordozható orgonát kell elképzelnünk.

⁵⁵ A legvalószínűbbnek egyébként az tűnik, hogy az írónak olyan Bibliája volt, amelynek függelékében ott állott Szenci Molnár zsoltároskönyve is. (Ilyenből több jelent meg a 19. század első felében is.) A bibliai idézetek egyébként Károlyi szövegét adják, de a legtöbb esetben pontatlanul, egy-egy szó kihagyásával vagy módosításával. Talán az ódon veretesség szándékos kilúgozására is gondolhatunk, ami egészen nyilvánvaló az Apokalipszis 1,3. esetében, amelynek befejező részében az „idő közel vagon” kifejezés helyett az „idő rövid” áll (75).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

sorokat – „Még éjjel sem hallgatok semmi módon ez inségben” – elhagyja.) Mindez azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy az elbeszélő nem a protestáns énekkultúra hüvelyezésére szólítja fel, éppen ellenkezőleg, mintha a művelődéstörténeti háttér mellőzésére biztatna, s ennél fontosabbnak tartaná a megrendülés, az elhagyatottság egyetemes összefüggéseinek feltárulását. Igaz lehet ez a szöveg és az olvasó viszonylatában is, de talán annak is van jelentősége, hogy a szereplők közötti rokonszenv, nyelvi és kulturális közelség megjelenítésére is alkalmas ez a szövegválasztás. Ebben az összefüggésben különös jelentősége van annak, hogy a palota elé érkezők csoportjából az emberi részvétet nem teljesen nélkülöző Szeredi lesz az, aki felismeri, mit énekel Pécsi: „De mit hallok – kiált fel Szeredi. – Pécsi most tartja az isteni tiszteletet. Orgonál, imádkozik, énekel. Valóban, a XXII-dik zsoltárt dúdolja. Csak azt szeretném tudni öcsém, hogy melyiteknek lesz ipjává a vén orgonás?” (II, 181; 182.) Az „isteni tisztelet” enyhe iróniával utalhat a nagyúr házában folyamatosan zajló összejövetelekre, ám az elővett darab azonosítása megengedi, hogy azt gondoljuk: egészében véve mégiscsak tiszteletre méltónak tartja a „vén orgonás” egyéni kegyességének felbuzgását.

Nagy belső drámát zár le a Szenci Molnár Alberttől származó másik idézet is. A férjével való véletlen találkozás, majd a Kassai Elemértől átvett, a szombatos dagályosságot kitűnően megjelenítő levél a kétségbeesésbe sodorja Klárát, amelynek mélypontján rádőbben a férjtől kapott embertelen utasítás és az isteni kegyelem összeegyeztethetlenségére és kicsinyhitűségének önleplező kikiáltását követi az idézet, s annak elbeszélői kommentárja:

„Az Úr énnékem őriző pásztorom,
Azért semmiben meg nem fogyatkozom...

Midőn a nő a vigasztalás forrását föllelte, megeredtek szemének könnyei, s a kegyes ég e jótékony harmatjától kedélye mindinkább üdült, éledt, megkönyebült.” (III, 34; 217.)

Az elbeszélő itt még csak nem is jelzi, hogy a zsoltárokból van az idézet, s így az olvasóra marad annak észlelése is, hogy a nagy református könyvből a 23. zsoltár első két sorát adja, azét a szövegét, amelynek kitüntetett fontosságáról mindent elárul, hogy a kommentárok *bizaloménekként* beszélnek róla. Az istenre való teljes ráhagyatkozás klasszikus nagy szövegéről van tehát szó, amely széles megalapozást kap a regényben.

Az elmondott és megjelenített események után először egy ugyancsak reggeli jelenet-hoz hozzáfűzött elbeszélői kommentár ecseteli Bodó Klára kivételes lelki nagyságát. A férjet követő utazás elhatározásának reggelén a harangszó felhangzásához kapcsolódó szöveg első mondatait esetleg még belső monológnak is tekinthetjük, ám a szerzői kommentárba átmenő szöveg egésze úgy csúcsozódik ki Klára nagyságának magasztalásában, hogy a lélek jósága egészen kivételes módon a harangot és kőből épült templomot egyaránt nélkülöző szombatosság egyik arculataként jelenik meg. (II, 36; 104.) A külső és belső szépségnek ez a tevékeny és hasznos életben megnyilvánulni tudó ritka harmóniája aztán újabb és újabb mozzanatokkal gazdagodik a regényben (III, 131; 261; IV,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

200; 390), olyannyira, hogy a hasonlóképpen idealizált, de a társadalmi ranglétrán elfoglalt helye miatt életmintát aligha jelenthető fejedelemasszony, vagy a tömeghisztériának ellenállni tudó és az aranydarabokat hullató Pécsit is gúnyos mosollyal kísérő, de mégiscsak epizód szereplő kőműves mester⁵⁶ mellett ő az a személyiség, akinek az elbeszélő által fenntartás nélkül igenelt spiritualitása sokszínűen motiváltan jelenik meg. Ezt persze sok elemző hangsúlyozta már, s kezdettől fogva megfigyelhető az értelmező törekvés, amely konfliktusokat feloldó erőt tulajdonít annak, ahogyan ez megjelenik a mű utolsó lapjain. Amint egy idehaza kevésbé ismert elemzés végén olvashatjuk: „Ez a tragikus megdicsőülés ragyogja be végső soron a regény rajongóinak ironikus happy endjét: a tisztaság, a hűség, a másokért való szolgálat szellemének megdicsőülése.”⁵⁷

Jogosnak tarthatjuk tehát Bényei Péter észrevételeit arról, hogy a regényben körvonalazódnak ennek a fennköltén megjelenített kegyes, de a világból kivonulni kényszerült életvitelnek a határai is. Másfelől azonban sok korábbi megközelítéssel szemben a Szeneci Molnár-idézzel is megtámogatott jelenetet figyelmeztetésnek tekinthetjük arra, hogy itt nem valamely részlegesség, nem egy világmagyarázatra eleve alkalmatlan részprincípium megjelenéséről van szó. Ennek belátásához érdemes talán idéznünk Bodó Klára elogiumaiból azt, amelyik a legalaposabb, amelyik az új Jeruzsálemben földi örömeiket kereső balázsfalvi számtartó kritikáját beteljesíti: „Jelképes értelmet keresett az anyagiakra célzó igékben. Növeltetésére egészen szombatos, de szívében főleg keresztyén volt. Tartá magát a vallásnak, melyben született külső szertartásaihoz, azonban keble mélyéből a szeretet Istenéhez szállottak imái, mégpedig oly bensőséggel, oly feltétlen átengedéssel, oly gyermeketeg megnyugvással, minőre csak a kivételes természetűek tudnak felemelkedni az élet nagy iskolájának keserű leckéi, a tévedések, törődés és bűnbánat tisztító szenvedései nélkül. Klára a síron túl nem anyagi élvezeteket várt erényiért, s bár művelt volt, voltaképp azt sem tudta, hogy vannak-e erényei, csak a bűntől irtózott, azért is mert rossz, azért is mert csúf, s mert elkövetve nemcsak büntetést von maga után, de a lélekben magában is undort ébreszt, alább szállítja lényünket és közelebb vonja az isten haragjához.” (II, 129–130; 154.)

Nem érdemes azzal foglalkoznunk, hogy idézetünk elején az elbeszélő Ürmösit követve nem tekinti keresztényeknek a szombatosokat, hiszen a kor felekezeti irodalmában, meg azóta többször megesett ez az unitáriusok egészével is. A még csak kereszténynek sem tartott külső szertartások alatt megbúvó mély kegyesség körvonalazása ugyanis így még figyelemreméltóbbá válik, hiszen a különböző keresztény felekezetek közötti szertartásbeli vagy dogmatikai különbségeket áthidaló interkonfesszionalitás rendre kialakult a felekezeti megosztott Európa különféle térségeinek kisebb csoportosulásaiban, tehát ezt még csak anakronizmusnak sem kellene tartanunk. A kereszténységen kívülinek tekintett szombatoság alatt megbúvó, a szertartásoknak és a vallás külsődlegességeinek semmiféle jelentőséget nem tulajdonító szemlélet ugyanakkor csak kivételes körülmények között bukkant fel a kora újkori Európában, s ezért több mint figyelemre méltónak

⁵⁶ Itt jegyezzük meg, hogy az első kiadásban a regényíró figyelmetlensége meggyengíti ezt a mozzanatot, mert az utolsó előforduláskor jámbor asztalos szerepel kőműves helyett.

⁵⁷ KIRÁLY Gyula utószavából a mű 1980-ban a Kriterionnál megjelent kiadásához.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

tarthatjuk, hogy a regényíró erről is tudott. A legfrissebb kutatási eredmények szerint ilyen szemléletű, a felvilágosodás kritikai szemléletét merészen előlegező volt az a 16. század második felében Németországban élt szabadgondolkodó, Martin Seidel, aki az 1570-es évek végén fogalmazta meg *Origo et fundamenta religionis christianae* című, a korban kéziratban terjesztett művét. A kiépült felekezetek dogmarendszerét bíráló mű pozitív üzenete egy olyan *religio naturalis* volt, amely minden ember számára természetes módon, kinyilatkoztatás nélkül adott, olyan istenismeret tehát (*naturalis agnitio et cultus Dei*), amely megelégszik annak belátásával, hogy Isten létezik, s hogy cselekedeteink szerint jutalom vagy büntetés vár ránk a túlvilágon. Ennek elfogadása tehát elég az üdvösséghez, s az írott szövegek közül kizárólag a Tízparancsolatnak van fontossága, ennek is csupán az a szerepe, hogy az emberek által elfelejtett természetes tudást megerősítse. A regényíró nemcsak ennek létezéséről tudhatott, hanem arról is, hogy Péchi Simon 1620-ban komoly erőfeszítéseket tett ennek a nyomtatott cáfolóiratokból számára izgalmasnak látszó iratnak a megszerzésére. Az egyetlen ránk maradt forrást a fentiekben már említett Kemény József⁵⁸ egy alaposan dokumentált tanulmányban tette közzé: itt olvasható Johann Vogelnek, az egy időben titkos szociniánusként tevékenykedő teológusnak Péchi Simonhoz írott levele. Ebben tájékoztatja a kancellárt arról, hogy nem mindennapi óvintézkedések közepette megküldi neki az olyannyira óhajtott Seidel-munkát, amelyet egyébként az időközben Bethlen Gábor által politikai okokból letartóztatott kancellár már nem vehetett kézbe.⁵⁹ Az írónkat történeti forrásokkal ellátó Kemény József kivételes fontosságú vallásbölcseleti szövegekkel is megismertethette tehát, s ez még akkor is izgalmas, ha a 17–18. századi közvélekedésnek megfelelően a judaizmus egy változatának tekintette Martin Seidel teológiáját. Mivel magát az értekezést ő sem ismerhette, nem tudhatott arról, hogy mint Schröder legutóbb kimutatta, Seidel bizonyos megfogalmazásaiban már felsejlik a vallás és az erkölcs külön-kezelésének tendenciája is, többször arról beszél, hogy a teológiai tudástól független lelkiismeret dolga erkölcsi kötelességeink napirenden tartása. A regényíró gondolkodói mélységét és olvasottságát⁶⁰ is jelzi, hogy eszményi magaslatokba emelt Bodó Kláráját elindítja ebben az irányban. A befejező részben ugyanis nem egyszerűen vallásbölcseleti, hanem erkölcsfilozófiai

⁵⁸ Graf Joseph KEMÉNY, *Die Verkettung des eistens in Deutschland und Siebenbürgen in der Gestalt eines angeblichen Chripto-Socinianismus nicht lange bestandenen sogenannten Judaismus*, *Magazin für Geschichte und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, 2(1844), 418–428.

⁵⁹ Magyar nyelven a fontos dokumentum közlése nélkül DAN, *i. m.*, 185–189. A Seidel-mű kivételes fontosságáról legújabbban: Winfried SCHRÖDER, *Religionsphilosophie im 16. Jahrhundert? Martin Seidel und seine Schrift Origo et fundamenta religionis christianae = Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650: Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulten Traditionen und Schulmetaphysik*, Hrsg. Martin MULSOW, Tübingen, 2009 (Frühe Neuzeit), 161–172.

⁶⁰ Erdemes persze itt emlékeznünk arra, hogy 1853-ban az értekező Kemény Lessingre utalva érvel amellett, hogy a vallásháborúk mindenkit fanatizáló világról írva, „ha a regény céljai kívánják nem látom be, miért ne lehessen a pártok közé egy bölcs Náthánt vetni be, ki elmondja, miként a tökéletes vallás oly gyűrű, mely elveszett, de amelynek másai megmaradtak, s most minden azon gyűrűt tartja kezébe, mely övé.” KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom* = K. Zs., *Élet és irodalom*, Bp., 1971, 170. A szerző azt bizonyára még csak nem is sejtette, hogy a felvilágosult német író drámájának háttérében ott van az az Adam Neuser is, aki az erdélyiek hatására lett szentháromság-tagadó, majd Erdélyen keresztül került Konstantinápolyba.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXIII. évfolyam LXIV. szám

megalapozásává válik az imént idézett szerzői kommentár. Idézetünkben végső instanciaként ugyan a büntetés és az isteni harag szerepel, ám már felbukkan a rossz elkerülésének gondolata önmagában azért is, mert csúf, azaz ugyan továbbiaknak és fontosabbaknak alárendelve, de megjelenik az erkölcs önértékének mozzanata is. Ha meggondoljuk, ez a kifejlődés előtti jelenlét nagyon is megfelel a késő-renaisszánsz idejére vonatkozó tudásunknak, hiszen ebben az időszakban már felbukkannak hasonló gondolatok, hogy csak az egyik legnagyobb hatásút említsük, Pietro Pomponazzi Bázelen kinyomtatott dialógusában (*De immortalitate animae* – A lélek halhatatlanságáról) az egyik szereplő már megfogalmazza: az igazán erkölcsös ember nem a jutalomért, hanem önmagáért cselekszi a jót. Ez azonban itt még csak az egyik szólam lesz, s már talán jobban ismert, hogy erény és vallás viszonya csak a 17. század második felétől válik rendszeres vizsgálódás tárgyává.

A bölcseleti megalapozású spiritualitás egyetemességéről van tehát szó, s ebben a szövegösszefüggésben bizonyul felhasználhatónak a zsolтары Szenci Molnár. Hogy nem valamely felekezeti szempont működik itt, azt valószínűvé teszi a református kegyesség sok megnyilvánulásának megmosolyogtató megjelenítése. Egyedül a nyugodt kedélyt értelmes tevékenységgel ötvöző fejedelemasszony dogmatikai elfogultsága jelenítődik meg ironikus felhang nélkül. Ez még akkor is kitapintható, ha Dajka püspök a lenyugvó nap sugaránál a földi élet rövidegét elmélkedik, hiszen az ünnepélyes, rókaprémes tógát öltő kivonulás feszültségben áll a magánjátatosság meghittségével, az elméjére toluó mondatok pedig a korabeli halotti prédikációk látványos közhelyei. (II, 171–172; 177.)

Kevésbé rejtetten, s a már megszokott fogások alkalmazásával szerepel ez a további írásművekben. A daliás fiatal fejedelemjelölt egyben a *Küzdő keresztény* című mű szerzőjeként lép elé, „melyet senki nem olvasott mert papírra téve sem volt, híres röpiratnak tartaték, mely szerzőjét annyi vérbe került koreszmék élére emelé.” (I, 17; 16.) Mivel még azt is megtudjuk a műről, hogy szerzői valójában „a Rákóczi-családhoz ragaszkodó hittanárok”, akik „saját eszméikkel” virágozták fel, s hogy más-más módon, de mindkét fejedelmi fiúnak nagy tekintélyt szerzett, csaknem bizonyosra vehetjük, hogy a cím a fiúk nevelőjének, Keresztúri Pálnak a könyvsorozatára utal, aki 1637–41 között *Christianus lactens*, majd *Csecsemő keresztény*, illetőleg *Felsördült keresztény* címmel jelentetett meg olyan református kátékat, amelyekben Rákóczi György és Zsigmond konfirmáció előtti vizsgakérdéseire adott válaszaiból bontakozik ki az egyház dogmatikai építménye, jóllehet a harmadik, a legindulatosabb már inkább a tanár direkt válasza az időközben persze elmaradhatatlanul megérkezett katolikus cáfolatokra.⁶¹ A vizsgán szóban elhangzott válaszokra vonatkozik tehát „a papírra téve sem volt” kifejezés, mert a könyvek persze feltűnően nagy példányszámban maradtak ránk, s minden nagy erdélyi gyűjteményben ott állván könnyen Kemény kezébe kerülhettek. Némileg más a helyzet a Báthori Zsófia helyes útra térítését szolgáló elmélkedésekkel és imákkal. Mint láthattuk fentebb, Csulai udvari káplán az ő személyes használatára fogalmazott meg ilyeneket (I, 44–45; 31), Dajka püspök szövegei pedig címet is kaptak az írótól: *Az áhítatos lelkek*

⁶¹ Leírásaik: RMNy 1674, 1721, 1914.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

számára virágokkal beültetett és gyomoktól kitakarított kert. (III, 79; 230.) Talán mondanunk sem kell, hogy nem maradtak ránk ilyen szövegek egyiküktől sem, a cím pedig a körülményeskedő megfogalmazással is jelzi, hogy gúnyt űz a kert metaforát gyakran használó ilyen kiadványokból. Lehetséges azonban, hogy ez a gúnyolódás mélyebb értelmet takar. Gyulafehérvárott a fejedelmi nyomdában 1643-ban ugyanis Szalárdi Miklós, Báthori Zsófia udvari szolgája a fejedelemasszonynak szóló ajánlással jelentetett meg egy kolligátumot, amely két fontos 16. századi protestáns kegyességi munkát tartalmazott. A második Sibolti Demeter *Lelki harc* című, elmélkedéseket és imákat tartalmazó könyve volt, amely korábban Detrekón látta meg a napvilágot 1594-ben, a számmunkra fontosabb elsőben viszont, jóllehet megváltoztatott cím alatt (*Az Istennek keresztviselő híveit az békességgel való tűrésre indító kevés számú vigasztaló szók*), Balassi Bálint *Beteg lelkeknek való füves kertecske* című művét üdvözölhetjük.⁶² Mivel ebből a kiadványból csak három maradt ránk (OSZK, BEK, Kolozsvár – Akadémiai Könyvtár), nem lehetünk biztosak abban, hogy a regényíró kézbe vehette ezt a kötetet, másfelől viszont érdemes hangsúlyozni, hogy az eltérő cím ellenére a kompozíció megőrzi a kert metaforát. Mindenesetre valószínűbb, hogy erre játszik rá a Kemény által előállított cím, mint arra a nyomtatványra (*Mennyei társalkodás*), amelyet 1645-ben állított össze a fentebb már említett Keresztúri, aki ekkorra már a váradi kapitánnyá tett ifjabb Rákóczi György udvari papja volt. Ez ugyancsak Báthori Zsófiának van ajánlva, s bár első kiadásából nem maradt fenn példány, későbbből, a 18–19. századból tíz edícióról is tudunk, s ezek mindegyike megőrizte az ajánlást is.⁶³

A regényírórt természetesen nem a korhoz-kötöttség árnyalatai foglalkoztatták, s ez az értekező Kemény Zsigmond írásaiban is tetten érhető. Említésre méltó, hogy a Bodó Klára vallásosságát méltató szerzői kommentár hangsúlyos állításai többször előjönnek tanulmányában is. Úgy tűnik, ezek közül a regényben szereplőhöz legközelebb az 1853-ban a Pesti Naplóban *Karácsony előtti eszmék* címmel közölt többrészes írás áll, amely rendkívül plasztikus víziót közöl a kereszténység történetének egészéről. Kiindulópont gyanánt leszögezi, hogy „még a bölcselemnek is a vallástól teljes elszakadása, bár a régiektől különböző, de kétségtelen tévedésekhez vezet”, majd kimutatja, hogy őskeresztény eszmények miképpen módosultak a későbbi korszakokban, s hogy felrajzolható mégis egy folytonosság azokból a törekvésekből, amelyek minden elkerülhetetlen módosítás ellenére nem mondtak le az isten előtti egyenlőség, a felebaráti szeretet és a testvériség eszményéről.⁶⁴

⁶² Leírása: RMNy 1995.

⁶³ Erről a 17. századi kegyességi irodalomról is jó bibliográfiát adó friss összefoglalás: VARGA Bernadett, *Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia = Biblia Hungarica philologica – Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAI János, Bp., 2009 (A Magyar Könyvszemle és a Mokka Egyesület Füzetei, 3), 123–146. Említésre méltó, hogy a Honművészből közölt portrét követően (1833, N° 35, 278) elterjedt az a nézet, hogy maga Báthori Zsófia is írt egy „válogatott ájtatos elmélkedésekből álló imakönyvet”. Ebből azonban nem került elő példány, s ezért az újabb bibliográfiák már kételkednek létezésében. Mivel a kiadás helye gyanánt Nagyszombat mellett Lőcsét is szóba hozták, egyáltalán nem kizárt, hogy a neki ajánlott művek valamelyike alapján alakult ki ez a mítosz.

⁶⁴ A szegénység kezelésére megfogalmazott javaslatok fennköltségét hangsúlyozza PAPP, *i. m.*, II, 206–208.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

Mivel nem ismerem alaposan sem az életművet, sem a korszakot, nem vállalkozhatom e megfigyelések sokoldalú és elmélyült hasznosítására, s tanulmányom befejező részében csupán az elméleti és önreflexív írások némely állításával szembesítem a fentieket. Aligha kell bizonygatni, hogy ezek egyfelől tovább gazdagítják azt a képet, amely Kemény egészen kivételes történelem-ismeretéről és erudíciójáról kialakult. Újabb részletekkel gazdagodunk arról is, hogy az elolvasottak és át tanulmányozottak miképpen épültek be egy olyan írói programba, amely a „kék ég és a délibábos ábrándvilág”, „a csudálatosan össze nem függő lélekmozzanatok, a fantasztikus alakok és belsőleg valótlan mesék” helyett a magyar regényirodalom történelmi ágában végre akarta hajtani azt, amit Martinkó András annak idején pályafordulatnak nevezett.⁶⁵

Ugyanakkor megfigyeléseink másképpen láttatják azt a „szenvedélyes-felhevült retorikai diskurzus”-t,⁶⁶ amellyel az emlékirók és krónisták szerepéről beszél, akik „letűnt világok életkönyvét nyitandják fel”, akik tehát közel hozzák hozzánk az elmúlt korok emberének gondolkodását, s akik megóvják az írókat a felsorolt bajoktól, hiszen segítségükkel „a regényíró elszokik darabjának valótlan mesét adni, s e mesét valótlan jellemeikkel bonyolítani és megoldani”.⁶⁷

Mindaz, amit korabeli krónika és később kialakult mítoszok, továbbá valós és kitalált dokumentum viszonyáról elmondottunk, perel ezzel, s úgy tűnik, a regény írásakor az 1852-ben megfogalmazott tanulmányból az anakronizmusról és az írói szabadságról elmondottakat tartotta aktuálisabbnak. A legközelebb az itteni alkotó módszerhez mindenestre talán akkor került, amikor a következőket mondta: „Tanácsom tehát, hogy ha a történelmi tények a művészi feldolgozásnak annyira ellenszegülnének, hogy az író csak az elősorolt jogok összegének alkalmazásával uralkodhatnék az anyag felett, akkor, ha maga a korszak mégis vonzaná, ne úgynevezett történelmi regényt írjon, hanem hagyja a történelmi eseményeket a magok epikai szélességökkel, s a maguk tényleges ziláltságukban haladni, s elégedjék meg, ha ezen külső rájárában egy önálló mesét költhet, mely csak alig támaszkodhatik a történelmi tényekre, mely nemigen szerepelteti a történelmi egyéniségeket, mely nem kölcsönöz Cliótól nagy motívumokat, mely saját bel-lényegéből szövi ki a katasztrófát, és a kortól jobbra csak színt, zamatot, szellemet vesz át.”⁶⁸ Ő persze bőven szerepeltet történelmi egyéniségeket, ám másfelől maga is tovább zilálja a történelmi eseményeket, olyannyira, hogy a különféle idősíkok egymásra vetülését kimutató igyekezettel szemben inkább az a megközelítés látszik termékenynek, amely szerint „az időbeli eltolódás, a szubjektumkérdés múltba projektálása *A rajongók*ban megszünteti a referencialitásnak [...] a rögzítettségét, s a szöveg felhívó struktúrájában, intencióiban, hatásmechanizmusában megmutatkozó általános létbölcséleti kérdés jelenlétére irányítja a befogadó figyelmét”.⁶⁹ Maga Kemény más nyelven fogalmazva többször az időtől és helytől eloldozottság fontosságát hangsúlyozva beszél ugyanerről, olykor alkalmi meg-

⁶⁵ MARTINKÓ András, *Báró Kemény Zsigmond pályafordulata*, Pécs, 1937, 332.

⁶⁶ BÉNYEI, *i. m.*, 324.

⁶⁷ KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 159.

⁶⁸ KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 164–165.

⁶⁹ BÉNYEI, *i. m.*, 328–329.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

nyilatkozásokban is, például amikor egyik levelében Szigligeti Ede *Argyél és Tündér Ilona* című darabjáról szólva, mely a „szegény avarok” korába helyezi a cselekményt, a következőket mondja: „...én részemről Árgyilusra nézve szintúgy nem kötöttem volna magamat meg, idő, hely és viszonyok tekintetében, mint Shakespeare Prosperora nézve nem kötötte meg a Viharban.”⁷⁰

Ha valaki az elmondottak alapján úgy érvelne, hogy a „referencialitás rögzítettsége” hiányában nincs is szükség történeti ismeretekre a regény megértéséhez, akkor készséggel elismerem, hogy kinyílik a szöveg a 17. századi Erdély történelméről keveset tudó olvasó számára is. A korszakkal foglalkozó kutatóként ugyanakkor örülök annak, hogy az író társnak tekint a fikcióval való játszódásban, azt meg remélem, hogy e felismerés közzététele is olvasásra vagy újraolvasásra biztathat.

⁷⁰ KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, 196.

NYILASY BALÁZS

A SZONDI KÉT APRÓDJA JELENTÉSTARTOMÁNYAI

Recepció és átértelmezés

(*A Szondi két apródját vizsgáló recepció*) Nemigen állíthatjuk, hogy az Arany-balladákra arányosan, hírnevük és elterjedtségük függvényében irányulna recepciós figyelem. Az *Őszikék* közismert, népszerű versei közül a *Tetemre hívást* például elemzések sora vizsgálja, míg a *Vörös Rébékről* és a *Hid-avatásról* mindmáig nem született átfogó, nagyobb terjedelmű (a kisebb recepciós kísérletek eredményeit hasznosító, beépítő, szintetizáló) elemzés. A *Szondi két apródja* azonban már a tizenkilencedik és a huszadik században is az alaposabban átvilágított Arany-balladák közé tartozott. A művel nemcsak fontos tanulmányrészek foglalkoztak, de a kritikusok külön elemzésekkel is megtisztelték. Az előbbieket talán leginkább a Gyulai-émlékbeszéddel, a Riedl-monográfiával, Szörényi László átfogó Arany-esszéjével, Hász-Fehér Katalin balladatanulmányával szemléltethetjük, míg az utóbbiakra Greguss Ágost és Nemes Nagy Ágnes írásait s Imre László műfaji monográfiájának *Szondi-értelmezését* hozhatjuk fel példának. (Az *Arany János balladái* szerzője négy más Arany-vers mellett szentelt külön figyelmet az 1856-os költeménynek, írása mind a terjedelmet, mind az összegző, szintetizáló igényt illetően kiemelkedik a *Szondi-értelmezések* közül.)

A recepciótörténet, mint látjuk, már a huszadik század végére is sok jó eredményt kínált, a huszonegyedik század első évtizede azonban újabb lendületet adott a kutatásnak. 2007-ben *A magyar irodalom történeteiben* Tarjányi Eszter vizsgálta a *Szondi két apródját*, 2008 szeptemberében Milbacher Róbert tanulmánya látott napvilágot az *Alföld folyóirat* hasábjain, majd a hónap végén a Drégelyhez közeli Szécsényben többnapos konferencián kutatók sora foglalkozott az 1856-os verssel. 2009-ben Fűzfa Balázs szerkesztésében napvilágot látott a tanácskozás előadásait tartalmazó kötet is; a könyvben harminc tanulmány derítette fel az Arany-költemény műfaji, művelődéstörténeti, irodalmi környezetét, és vizsgálta magát a balladát a legkülönbözőbb szempontokból.¹

(*Destabilizációs kísérletek a huszonegyedik század elején. Tarjányi Eszter tanulmánya*) A 2009-es kiadvány által megjelenített gondolatirányok feltérképező számbavételé-

¹ *Szondi két apródja*, szerk. FÜZFA Balázs, Szombathely, 2009.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam LXIII. szám

re tanulmányom keretei között nem vállalkozhatom, a recepciótörténet egy fontos jelenségével azonban föltétlenül szembe kell nézmem. Ha csak röviden is, de szólnom kell a huszonegyedik század elején felbukkanó „paradigmaváltó”, újító elképzelésekről, értelmezmem kell azt a „kopernikuszi fordulat”-ot, amelyet három kutató, Tarjányi Eszter, Milbacher Róbert és Margócsy István tanulmánya visz végbe, jelenít meg. A triumvirátus kezdeményező tagja az irodalomtörténész asszony; a paradigmaváltás szükségességét, indokoltságát az ő dolgozata igyekszik megalapozni. Az új évezred reprezentatív tanulmánygyűjteményében megjelent írás² szerzője az értekezés nagyobb részében (mintegy kétharmadában) a hazai recepció problematikusságairól, *A nagyidai cigányok* és az Arany-balladák félreismeréséről medítál. A kutató a műbefogadás gigászi problémahalmazát figyelmen kívül hagyva – a jelentésképzés szövegi és befogadói aspektusait egybemosva – két, egymással harcban álló befogadás- és interpretációs módot különböztet meg. Tarjányi „a tisztán irodalmi, esztétikai”, „a szöveg figurativitására koncentráló” jelentésképzés és az „erkölcsi, politikai allegorikusság” metódusát, gyakorlatát állítja szembe s a pálmát természetesen az „esztétikai” értelmezéseknek nyújtja.³ Az értekező az allegória műszóból képzett, a műbefogadás processzusát jelölő *allegorikus* melléknév fogalmi tisztázásával sem sokat törődik. Nem veszi figyelembe, hogy allegorizáción, allegorikus jelentésképzésen az irodalmárok az ókortól, középkortól a (poszt)modernitásig sokféle, egymásnak gyakran ellentmondó processzust értenek, s az allegorizálás szemléltetésekor meglehetősen különböző verseket és recepció történeteket szuszakol be a közös zsákba, állít a *Szondi két apródjával* egy sorba. (*A gólyához, A madár, fiaihoz, A nagyidai cigányok, V. László, A walesi bárdok* mind-mind az allegorikus vers és versértés példáiként szerepelnek.) A kutató (Greguss 1857-es tanulmányát leszámítva) a Szondi-vers minden értelmezőjét: Gyulai Pált, Riedl Frigyeszt, Nemes Nagy Ágneszt, Imre Lászlót – s némi megengedő hangsúllyal e sorok íróját is – az allegorizálás (a „példázatos”, „nemzeti identitást ápoló és serkentő”, „parabolikus”, „tézist szemléltető”) műértés bűnében marasztalja el. Tarjányi Eszter útmutatásai szerint nemcsak az allegorizál, aki a *Szondi két apródját* kortörténeti, nemzeti kontextusba helyezi, hanem mindenki, aki az értelmezés és az applikáció során bármiféle értelemtulajdonítással próbálkozik, a *konkretizálás, körülhatárolás, az emberi világ vonatkozásrendszerében való elhelyezés* műveletével él.

Az irodalomtörténész asszony gondolatmenete azonban nem csak az elméleti, elvi végiggondolás, a tisztázott fogalomépítés (a fogalmi jelentéstartomány világos körülhatárolása, kijelölése) terén bizonyul problematikusnak. A tanulmány a *Szondi*-recepcióról is elnagyolt, eltorzított képet fest; három döntően fontos tényrt figyelmen kívül hagy, miközben az allegorizmus-cím két a recepcióra ragasztja.

Először is elhallgatja, hogy a *Szondi két apródjára* vonatkozó ellentétképzéseket az értelmezők nem az ujjukból szopják, nem valamiféle légből kapott „allegorizálás” során

² TARJÁNYI Eszter, *Az értelmezésmódok ütközőpontjában: a ballada, az allegória és a palinódia = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., 2007, 384–394.

³ *A magyar irodalom története*, 384.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam LXIII. szám

teremtik meg, hanem a mű ellentéző kompozíciójában, nyelvhasználatában horgonyozzák le. Greguss Ágost, Riedl Frigyes, Nemes Nagy Ágnes, Imre László „a versben megvalósuló emberi szándékot keresve”,⁴ elnyomók és elnyomottak, eltipró erő és kiszolgáltatott emberség, keresztény morált képviselők és hedonista, mohamedán hitűek kontrasztját feltárva a „szöveg által megvalósított fő illokúciós művelet”-et⁵ ismerik fel. „A költemény azt az eszmét fejezi ki, hogy akik igazért harcolnak, mint Szondi, sohasem harcolnak híjába, mindig győznek [...]. A diadalmas igazság itt a magyar hazafiság, szemben a török hódítással, a keresztyén fölfogás erkölcsisége, szellemisége, fennköltisége, szemben a mohamedán érzékiséggel, alacsonykodással”; „*A walesi bárdok* és *Szondi két apródja* című balladának egy az alapjuk: a költészet erkölcsi győzelme zsarnoki erőszakon”; „Arany a hűség balladáját írta meg benne, azt, hogy a két apródfiú gazdájuk halála után is, mennyire ragaszkodik az atyai jötevőhöz [...] a költő nem alkuszik, s éppen a végső elbukás tragédiájában érezteti meg a szabadság, a szabadságharc mégis eleven, töretlen erejét [...] nem két apród átkoz egy törököt: Arany átkozza az elnyomást, a költő a forradalom eltipróit”; „...s a ballada közvetlenül arról szól, hogy a két dalnok Szondi emlékének dicséretével, a mártírhálált haltak siratásával miképpen játssza el a török rokonszenvét, mond le az Ali kínálta jólétről” – jelenítik meg az elemzők a versbeli ellentétet a hűség és a tartás kinyilvánításaként.⁶

Másodsorban azt is elfeledi Tarjányi, hogy az értelmezők jelentéstulajdonításai, az allegorizálás-címkézést eleve értelmetlenné téve, gyakran egy tanulmányon belül is sokféle árnyalatban, vetületben mozognak. Imre László például egyszerre beszél a művel kapcsolatban a „Deákék által javallt közösségi magatartástípus”-ról, az „1849-es megtorlások emléké”-ről, „Petőfi tragikus, idő előtti halálá”-ról és „az üdvösséget teremtő gólgotai kereszt”, az erkölcsi erőfeszítés által kivívott szabadság s az „élvhajszoló életforma” ellentétéről.⁷

Harmadrészt „a tisztán irodalmi, esztétikai” és az „erkölcsi, politikai” értelmezéseket éles kontrasztba állító irodalomtörténész negligálja azt a tényt is, hogy Gyulai Pál, Nemes Nagy Ágnes, Imre László a „fő illokúciós művelet” vizsgálata mellett a szöveg összetett jelentését is bonckés alá veszik, s esztétikai-poétikai megfigyelések, észrevételek sorát szolgáltatják. Az *Arany János balladái* szerzője például a vers első két strófáját elemezve mindjárt azt szögezi le, hogy „A különleges kidolgozottság következtében minden szónak [...] kibővített, szélesedő jelentésmezeje van”,⁸ majd a kezdő szakaszok

⁴ „Végső soron szöveget értelmezni nem mindig azt jelenti-e, hogy föltevéseket kockáztatunk meg valamely megvalósuló emberi szándékról?” – kérdezi Antoine Compagnon kítűnő könyvében. COMPAGNON, *Az elmélet démona: Irodalom és józan ész*, ford. JENEY Éva, Pozsony, 2006.

⁵ A kifejezést a John Austin megállapításait egyetértően idéző francia elméletírótól, COMPAGNONTól veszem át, *i. m.*, 102.

⁶ Budapesti Szemle, harminchatodik kötet, 83. szám, 289, 296; RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., 1982, 236; NEMES NAGY Ágnes, *Arany János: Szondi két apródja*, Köznevelés, 1948, 533–535, az idézetek: 534, 535; IMRE László, *Arany János balladái*, Szombathely, 2006, 176.

⁷ IMRE, *i. m.*, 178, 186, 192, 187.

⁸ *Uo.*, 179.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

cselekvésszóit, jelzőit, metaforáit, a prezentáció topográfiai, axiológiai viszonyait is aprólékosan, mélyen elemzi.

(*Margócsy István átértékelése*) Tarjányi Eszter tanulmánya még inkább csak az „elvi alapot” teremtette meg az átértékelő igény számára,⁹ mindazonáltal az *allegorizálás* szemléltető fogalma megszületett, és megkezdte a maga látványos, önelvű (igazolási kényszertől immáron nem terhelt), külön életét. Milbacher Róbert és Margócsy István már evidenciaként hivatkoznak az allegorizációra, a fogalmat a paradigmaváltó versértelmezés szükségességét indokló előzményként mutatják be. Ők is úgy látják, hogy a *Szondi két apródjához* kapcsolódó „Példázatos-allegorikus magyarázathagyomány”¹⁰ durva hamisítást eredményezett; a „nemzeti-politikai allegóriaként” olvasás, az „értelmezés allegorikus-nemzeti szintjé”-re helyezkedés¹¹ mindmáig elfedte „A ballada értékállító rendszerének rendkívüli bonyolultságá”-t, elkendőzte annak „fantasztikus tépettségé”-t, „diszharmonikusságá”-t, „minden poétikai szinten érvényesülő homályosságá”-t;¹² eltüntette az ambivalencia, a kétség, elbizonytalanodás fogalmait, amelyek pedig uralják a költeményt. Az erős állítást, mint említettem, ezúttal hosszabb bizonyítás követi, bár az okfejtések az érvelés metodikáját, a gondolatmenet következetességét és az egyes igazoló példák meggyőző erejét tekintve is rendkívül problematikusak, s néhány ponton a tendenciózus félremagyarázás képzetét is felkeltik az olvasóban.

Margócsy például a „fantasztikus tépettség” igazolásaként azt a meglepő tételt fogalmazza meg, hogy a *Szondi két apródja* a leghomályosabb, legnehezebben érthető Aranyballadákhoz tartozik,¹³ majd állítását Riedl Frigyesre hivatkozva igyekszik aládúcolni. „E kérdésre már több mint száz éve rámutatott Riedl Frigyes, de intelme mindmáig is alig hatott a balladák interpretációjára [...] az interpretáció [...] legtöbbször megelégszik az alaptörténetnek, nem pedig az Arany-szövegnek az elemzésével és morális kommentálásával.”¹⁴ Csakhogy a 19. századi irodalomtörténész az idézett szöveghelyen a homályt három másik Arany-balladával (a *Zách Klárával*, az *V. Lászlóval* és a *Vörös Rébékkel*) kapcsolatban említi, a *Szondi két apródját* szóba sem hozza.¹⁵ S ezt Margócsy is

⁹ Az allegorikus versértés „története”, mint említettem, a Tarjányi-tanulmány nagyobb részét kitölti, a *Szondi két apródjára* vonatkozó gyakorlati illusztráció ehhez képest rövid, és a szöveg bonyolultságának megjelenítéséhez alig-alig járul valamivel hozzá. Az idézőjelek sajátos használatáról maga a szerző állítja, hogy az a nemzeti alapú olvasatra hív fel, s a két szójáték egymagában nem tűnik erős érvek, döntő bizonyítéknak a „parabolikus allegorizmusból adódó nemzetnevelő szerepkör” meghaladására. *I. m.*, 393.

¹⁰ MARGÓCSY István, *A históriás énekmondástól a dramatikus balladáig = Szondi két apródja*, *i. m.*, 2009, 24–36, az idézet: 31.

¹¹ MILBACHER Róbert, *A hűség balladája?! = uo.*, 155–175, az idézetek: 155, 158.

¹² MARGÓCSY, *i. m.*, 31.

¹³ „Legelső mozzanatban arra utalnék, hogy e ballada, hasonlóan sok más Arany-balladához, önmagában és önmagából egyszerűen nem megérthető: aki nem ismeri előre a történelmet és e történetet, annak számára a szövegből a cselekményszerű történetmondásból semmi nem érvényesül.” *I. m.*, 29.

¹⁴ *I. m.*, 29.

¹⁵ „Aranynál a ballada eme mysticus megvilágítása, ez a félhomály néha már-már háromnegyed homállyá válik: ő helytel-közvetlen skótabb a skótoknál. *Zách Klára* vagy *V. László* például alig érthető arra nézve, ki e történelmi eseményeket nem ismeri; *Vörös Rébék* is bizonyos stúdiumra szorul.” RIEDL, *i. m.*, 233.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

kénytelen beismerni, annál inkább, mert Riedl szövegét maga is szó szerint megidézi. Olyan érvelési mód áll tehát előttünk, amely párját ritkítja: a kutató állítása igazolására kilátásba helyez egy szövegrészt, majd azt megidézve ő maga jelzi, hogy ott bizonyíték nem rejlik. De az okfejtés schlusspoénja még hátra van. Az érvelés képtelenségét, úgy tűnik, Margócsy István is érzi, s a Riedl-idézetet bevezető zárójeles észrevételben sajátos elővágást alkalmaz. Az eddig pozitív példaként citált Riedl Frigyest e megjegyzésben egyszerre csak elmarasztalja, s kissé még az allegorikus-nemzeti tradíciót képviselő kritikusokhoz is közelíti, megróva őt, hogy a homály dolgában nem az 1856-os versre hivatkozott, noha arra kellett volna utalnia: „Riedl a következőket írta (*az természetesen igencsak jellemző, hogy ő sem a Szondi két apródjáról*): [...]”.¹⁶

Más helyütt az értelmező azt a roppant erős állítást kockáztatja meg, hogy a vers központi szövegszervező elve az ambi- és polivalencia,¹⁷ majd állítását két (!) példával illusztrálja. A „kőmódra befolyván a hegy menedékét” sorban „radikális oximoron” fedez fel, a „látszólagos képtelenség” alakzatát mutatja ki („a kő ugyanis nem folyik, az ostromlott várhegyre pedig legfeljebb ironikusan alkalmazható a ’menedék’ kitétel”¹⁸), s közben dolgozata főszövegében egyetlen szót nem ejt arról, hogy a *menedék*, *menedékes* kifejezést már Greguss 1877-es könyvének tizedik jegyzete a ’vízmosás’ tájnyelvi szinonimájaként azonosítja,¹⁹ hogy az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* a ’lejtő, lejtős’ értelmű szóhasználatra 1756-os és 1801-es példákat citál, *A magyar nyelv értelmező szótára* 1979-es negyedik kötete pedig egyenesen a *Szondi két apródja* sorával illusztrálja a *menedék* = lejtő összefüggést.

(*Milbacher Róbert kérdőjelei*) Margócsy István vehemens átértékelése – úgy látom – a meggyőző érvekkel adós marad. De a korrekt igazolások Milbacher Róbert hasonlóképpen lendületes dolgozatában sem sorjáznak. Az irodalomtörténész a dekonstruáló éthoszt háromféle közelítéssel igyekszik alátámasztani. A szövegelemzésből származó érvek két pillérre támaszkodnak. Milbacher a tizenhatodik strófa török küldöncről származó kijelentését idézve és az Arany János-i kurziválás tényére rámutatva („*Én* láttam e harcot!”) úgy látja, a fiúk a végső harc idején a török táborban időzve nem voltak szemtanúi annak, amit megénekeltek, s ekképpen a küldönc a dalnokokkal szemben a történetek igazabb verzióját képviseli. Az észrevételen valóban eltöprenghetünk, bár a kurziválás és a táborban tartózkodás tényéből még nem állapítható meg kétséget kizáróan, hogy az apródok nem látták a végső összecsapást. Az „*Én* láttam e harcot!” kijelentést értelmezhetjük úgy is, hogy a küldönc nem a fiúk szemtanúságát tagadja, csak hangsúlyosan kíván arra utalni: ő is figyelemmel követte a küzdelem utolsó szakaszát. De a szöveg

¹⁶ *Szondi két apródja*, i. m., 2009, 29. (A kiemelés tőlem – Ny. B.)

¹⁷ „Úgy vélem, e folyamatosan jelenlévő nyelvi többértelműség [...] emelhető ki mint a ballada legfőbb szövegszervező elve – e szöveg eleve abból indul ki, hogy a történet elbeszélése során semmi sem magától értetődő, s semminek nincsen meg a statikusan biztos helye vagy jelentése, s minden afirmatív állítás, legyen az eszmei vagy egyszerűen szemantikai jellegű, problematikussá válik.” *I. m.*, 32.

¹⁸ *I. m.*, 32.

¹⁹ *Arany János balladái*, magyarázza GREGUSS Ágost, Bp., 1877, 80.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

alapján még azt sem jelenthetjük ki száz százalékos biztonsággal, hogy az *átküldés* már a múltban megtörtént, s a fiúk valóban a török táborban tartózkodtak a harci finálé idején. Ali türelmetlenkedő kérdését („Mért nem jön a Szondi két dalnoka, mért?”) értelmezhetjük úgy is, hogy a basa az előkészületek és a megállapodás után éppen most akar érvényt szerezni a két vezér közti megegyezésnek, amelynek tényleges realizálása az ostrom zűrzavarában egyelőre elmaradt. De tegyük fel, hogy Milbachernek igaza van, az ifjak valóban nem látták saját szemükkel Szondi végső, hősiesség helytállását! Ez esetben az apródok tanúsító hitelessége valóban megrendülne, szétporladna? De hiszen e hitelesség egyáltalán nem abban rejlik, hogy a dalnokok a dokumentarista hűség követelményének pontról pontra megfelelnek (Arany a történeti, mondai hitelt, tudjuk, soha nem ilyen megfelelésekben látja), hanem abban, hogy éneküket a maguk belső meggyőződése szerint alakítják a szeretett férfi felmagasztalására! Milbacher okfejtésének ellentmond az a tény is, hogy a török küldönc az énekmondók idealizáló, hősi prezentációját egy pillanatra sem cáfolja, sőt, még meg is erősíti. „*Rusztam* maga volt ő!... s hogy harcolta még / Bár álgugolyótul megtört ina, térde!” – tesz maga is tanúságot Szondi hősiességéről a vers tizenhatodik strófájában.

Az irodalomtörténész szoros szövegelemzéshez kapcsolódó érvrendszere, bár alkalmazatlan, legalább metodikailag nem problematikus. Az okfejtés másik két csapásáról azonban már ez sem mondható el. A *Szondi két apródja* ambivalens, bizonytalan karakterének valószínűsítését a kutató úgy kezdi meg, hogy Arany János korabeli levelezéséből olvassa ki a terhesnek érzett szerep elutasítását, s ezt aggály nélkül átviszi a versre. A Tompának, Csengerynek címzett szerénykedő, önkicsinyítő megjegyzéseket a kultusztagadó meggyőződés tágabb köreibe vezeti át, majd az Erdélyi Jánoshoz írott, 1856. augusztus elsejére dátumozott levél fáradt, csüggeteg sorait idézi meg. „Átok gyanánt fekszik rajtam – mint sokunkon – a közelebbi néhány év, ez szegte szárnyamat, érzem, hiába akarom magamra vitázni az ellenkezőt. Ha valami, a költészet meggyőződés dolga – vezércikket lehet írni meggyőződés nélkül is, de jó verset nem. Azután beteges is vagyok, teher a szellemi foglalkozás. Ily állapotban a magasztalás nem hogy elkényeztetne, de gúny, mint melyet kevésbé érdelek a multra, – és nincs remény, megérdemelni a jövőre nézve. Óhajtom, hogy ne szóljon rólam senki, – hagyjanak engem pihenni.”²⁰ „Ez utóbbi nyilatkozat, illetőleg a *Szondi két apródja* keletkezésének és megjelenésének kontextusa megengedi, hogy a szöveget ne egyszerűen az épp ez idő tájt formálódó nemzeti költő image-ének látványos prezentációjaként olvassuk, hanem éppen erre a szerepre való rákérdezésként” – kezeli az önkicsinyítő megjegyzéseket a szereptudat megrendülésének jeleként, s vonja le a koncepciózus következtetést Milbacher.²¹

A jámbor olvasó csak ámul-bámul azon a metodikán, mely környezet és műszöveg kapcsolatát ily aggály nélkül rövidre zárja. A formalisták, újkritikusok, szoros szövegelemzők meggondolásait, a „fallacy”-król elmélkedő ismert eszmefuttatásokat most ne is

²⁰ *Szondi két apródja*, i. m., 2009, 157–158.

²¹ I. m., 158.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

hozzuk szóba!²² De lehetséges vajon, hogy a művelődéstörténeti, filológiai ügyekben oly látványosan otthonos irodalmár szerző saját gyakorlatából ne tanulta volna meg, milyen kétes eredményekre juthatunk, ha versszövegeket levelek, nyilatkozatok, biográfiai körülmények alapján próbálunk megítélni!? Milbacher Róbert, a szorgos, ambiciózus Arany-kutató ne tudná, hogy Arany János nagykőrösi éveiben igazi Leitmotiv a fáradtságot, kimerültséget, kiüresedettséget, depressziót emlegető lamentáció!? Tényleg elfeledte volna, hogy a költő legfőbb bizalmasának, Tompa Mihálynak hányszor és hányszor panaszkodik „petrifikálódás”-ról, alkotóerő-vesztésről, enervált tengődésről, az írás hiábavalóságának bénító átéléséről, miközben ugyanebben az időben friss, erőtől duzzadó, naiv hittel teli balladák születnek a keze alatt (*Rozgonyiné, Szent László, Szibinyáni Jank, Mátyás anyja!*)?

Amint látjuk, a „hűség versé”-nek destabilizálására irányuló éthosz eddig is különös okfejtéseket eredményezett. Mindez azonban semmiség Milbacher harmadik módszertani leleményéhez képest! E metódust talán a „meghosszabbított történethez társított spekuláció” címkével jelölhetnénk: az irodalomtörténész időnként aggály nélkül kiterjeszti, meghosszabbítja, továbbgondolja a műben jelzett történéseket, s az ekképpen megalkotott, elképzelt situációt teszi azután a destabilizációs okfejtés alapjává. *A török táborba való átküldés kínos, ambivalens gesztus, hiszen az apródok számára nemcsak a hősi haláltól való megfosztást jelenti, hanem a teljes identitásvesztést hozza magával. A fiúk a majdani, versen kívüli jövőben várhatóan nemcsak a tartás lehetőségétől foszthatnak majd meg, hanem nemi identitásuktól is, hiszen minden bizonytalansággal a homoszexuális török világ részévé válnak, amint ezt a homoerotikus célzások jó előre jelzik* – teremt érvrendszert a destabilizáló versértelmezés számára az értekező. E történet-hosszabbító-situációteremtő-destabilizáló érvelés lényegileg antiesztétikus, hiszen nem veszi figyelembe, hogy az értelmezőnek mindenkor azzal a szemléleti egésszel van dolga, amelyet az irodalmi mű megjelenít, s nem azokkal a vonatkozásokkal, amelyeket elhagy, elhanyagol, a maga világán kívül rekeszt. *A Rege a csodaszarvasról* huszonkilencedik strófájában a mindig erős, bizakodó Hunor a feltárló Etelkőzben a csodálatos élettér, a paradicsomi új haza lehetőségét pillantja meg. „Kék folyam ad fényes halat, / Vörheny vad ízes falat, / Feszes az íj, sebes a nyíl, / harckalandon zsákmány a díj” – nyilvánítja ki véleményét. Az ifjú vitéz harmonikus, beteljesítő víziójában aligha véletlenül kapott helyet a *harckaland* kifejezés. A szókapcsolat a megnyilatkozás egészének harmóniáját közvetítve mintegy letakarja, félresöpri azt a perspektívát, amely felől a zsákmányolásban akár rabló, véres, erőszakos, ambivalens, harmóniabontó cselekedetet lehetne látni. Ugyan mi haszna volna, ha ezt a perspektívát valamiféle műidegen, logikai érveléssel mégiscsak

²² „...az esetek többségében nem is létezik más nyilvánvalóság a szerzői szándék helyreállítására, mint maga a mű. S ha léteznek is más tanúságok (mint például nyilatkozatok kortárs szándékokról), azok nem kötik a modern értelmezőt: számba veendő, ám bírálható ésszerűsítések csupán (mint minden tanúság). Mind a szándék fogalmának hívei, mind a szándékellenes tábor inkább szeret a jelentéshez közvetlenül kapcsolódó szövegi sajátságokra alapozni, mint a jelentéshez közvetetten, azaz a szándék közvetítésével kötődő életrajzi adatokra...” – állapítja meg a különböző megértési stratégiákat jőzanul, mértéktartóan taglaló COMPAGNON is, *i. m.*, 92.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXV. évfolyam LXIV. szám

ráerőltetnék a versre, ha azon lamentálnánk, hogy a *harcakalánd*, bárha Arany így nevezi is, voltaképpen erőszak, pusztítás, rekvirálás! Márpedig a Milbacher Róbert-i metódus pontosan e szerint a rossz logika szerint működik. Az értekező, mint említettem, kilép a mű teréből, idejéből, perspektívaeremtő víziójából, a történetet önállósítja, önkényesen továbbszövi, majd olyan konklúziókhöz vezet, amelyeket visszavetít a vers világra, és destabilizációs érvként prezentál.

A stabil értékállítás feltételezése

(*Az ellentétpillérekre épülő versforma*) Tarjányi Eszter, Margócsy István és Milbacher Róbert vehemens átértelmezését, amint fentebb kifejtettem, nem tartom megalapozottnak, hiteles tényekkel, korrekt érveléssel alátámasztottnak. A *Szondi két apródja*, úgy látom, nem az ambivalencia, az elbizonytalanodás verse, s elhamarkodott műveletnek tetszik a korábbi recepció allegorikussá minősítése is. A történeti, művelődéstörténeti kitekintések, applikációs konklúziók a szó korrekt elméleti értelmében egyáltalán nem „allegorizálások”, s az értelmezők ellentétképző formuláit – a honvéd hősiességének és a honvédő ellenállás eltipróinak, a zsarnoki erőszaknak és a morális fölénynek, a csábításnak és a hűségnek a szembeállítását – sem érdemes illegitim értelmezői gesztusokként kezelniük. De a paradigmaváltó műértelmezések igazi kritikáját természetesen csak a költemény részletes elemzése szolgáltathatja. Forduljunk most már magához az 1856-os vershez, és próbáljuk meg részletesebben igazolni, hogy a szöveg szilárd, biztos értékutadat közvetít!

(*A narrátori közlés értéksugallatai*) Vegyük szemügyre először is a verskezdetét! A *Szondi két apródja*, tudjuk, nagyon erősen dramatizált költemény. A ballada háromnegyed részben egyetlen drámai jelenet, a narrátori közlések benne egyetlen helyre szorítkoznak: a krónikás történetmondó mindössze az első két versszakban jelenik meg, röviden tudósít a történetekről, megjeleníti a frissen ásott sírt, a győztes török sereget s az apródokat. A narrátori beszéd nem mond ellent a mű „tárgyilagos-dramatikus” karakterének. A krónikás – első pillantásra így tűnik – a konstatáló, bemutató szerepre szorítkozik, közvetlen állásfoglalást nem enged meg magának. A pozicionálás, a tárgyi megjelenítés, a szimbolikus implikációk azonban már itt is a várvédők és az apródok képviselte világ morális fölényét sugallják. A narrátor a valóságos topográfiai viszonyoknak megfelelően a két orom és a völgy hármasságában jeleníti meg a helyszínt. A fönn és a lenn ellentéte, amint ezt Gilbert Durand, a neves francia antropológus sok-sok példával bemutatja, az emberi képzeletvilág talán legáltalánosabb, leginkább alapvető oppozíciója. A halom és a lapály, úgy tűnik, a *Szondi két apródjában* is ellentétes értékkonnotációkat vesznek fel: a várdombbal szemben levő orom a sír helye, az elbeszélő mégis „szép zöld hegy-orom”-nak nevezi, azaz friss életet adományoz neki. Hasonlóképpen pozitív sugallatú a kiemelkedésen helyet foglaló apródok megjelenítése. A más verseiben általában kalvinista vallási képzetekben gondolkozó költő ezúttal nem specifikusan református,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIV. szám

hanem egyetemes keresztény szimbólumokat tár elibénk. A két fiú *térdel*, és a kézben tartott lanttal a *feszületet* formázzák. A csúcson felcsendülő, megformált vers és ének magasabb rendűnek tűnik, mint a lenti *zsibongás*, amint ezt a rimelés szemantikája, a *lant* és az *alant* kettőse is sugallja. „Arany ugyanis a *lant* = dal, *fent* és a *zsibongva a völgyben alant* szerkezettel a dalt és a zajt, az alkotást és a pusztítást ütközteti. A *lant* – épp a zsolttározásban betöltött szerepéből adódóan – azt a dalt jelképezi, amely a Szent, a Jó, az Isten dicsőségére szolgál [...]. Tehát nemcsak a művészi értelemben vett érték és értéktelenség, de a szent dal és a profán zaj kettősségével stimulálja Arany a szétválasztást” – állapítja meg a vers jelképrendszerét a hierofanikus, zsolttáros szimbolika tükrében vizsgáló fiatal kutató, Papp Kinga is a szécsényi konferencián elhangzott előadásában.²³

(*A török küldönc attitűdje, karaktere, nyelvi szólama*) A verskezdet tehát – így tűnik – határozott értékkülönbségre utal. De fennmarad és erősödik az értékkülönbség a nagy dramatikus jelenetben, a török küldönc és a fiúk „dialógusa” során is? A válaszkísérletet kezdjük azzal, hogy először a szolga szavait, attitűdjét vizsgáljuk meg. Ali embere hét strófa során nyilatkozik meg, s minden közlésével a fiúkat szólítja meg. A hatodik versszakban – első bejelentkezésekor – a helyzet megváltoztathatatlanságára, végérvényességére figyelmeztet, s a tábori vigalom örömeire utal. A nyolcadik szakaszban ezt a gondolatmenetet folytatja. „Sörbet, füge, pálma, sok déli gyümölcs [...] Jó illatú fűszer és drága kenőcs...” – szaporítja az étkek, italok, luxuscikkek számát, részletezi a fiúkra váró gyönyörűségeket. A tizedik részben a küldönc taktikát vált; nem a táborban elérhető javakra koncentrál, hanem a közlő éjszaka barátságtalan hidegét idézi fel, előlegezi meg a szabadban tartózkodó ifjaknak. A tizenkettedik egységben az apródok elbeszélésére reflektál – úgy tűnik, kezdi türelmét veszteni a „hosszadalmas” énekmondással szemben – s újfent a „leköltözés”-t, a dicsőítő ének hőségének, tárgyának megváltoztatását sürgeti. („Aztán – no, hisz úgy volt! aztán elesett! / Zászlós kópival hős Ali temette; / Itt nyugszik a halmon, – rövid az eset –; / Zengjétek Alit ma helyette!”) A török következő két megnyilatkozása ugyancsak kapcsolódik az apródok énekében megjelenített történésekhez. A küldönc a tizennegyedik strófában a várbeli búcsúzkodást a „S küldött Alihoz...” közlésével igyekszik rövidre zárni, a tizenhatodik versszak első részében pedig az apródok által megjelenített harc-fináléhoz teszi hozzá a magáét, de aztán észbe kap, és megszakítja a hőstett megidézését. „*Rusztam* maga volt ő!... s hogy harcola még / Bár álgyugolyótul megtört ina, térde! / *Én* láttam e harcot!... Azonban elég: / Ali majd haragunni fog érte.” Végül a tizennyolcadik versszakban a török az eddigi illeszkedő, kiegészítő, továbbfűző, kérő, érvelő beszédmódot nyílt fenyegetésre váltja. A „szép úrfiak” megszólítást szitokra cseréli, s a további engedetlenség esetére erőszakot helyez kilátásba. „Eh! vége mikor lesz, kifogytok-e már / Dícséretiből az otromba gyaurnak? / Eb a hite kölykei! vesseje vár / És börtöne kész Ali úrnak.”

²³ PAPP Kinga, *A nyelvi agresszivitás poétikája Arany János a Szondi két apródja című balladájában = Szondi két apródja, i. m., 2009, 133–145, az idézet: 135. (Kiemelések az eredetiben.)*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2020. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

A vázlatos felidézés végére érve, szóljunk arról, milyen beszédműfajként tudnánk definiálni a török szólamát, s milyen vezérlő attitűdöt, gondolkozásmódot, magatartást feltételezhetünk a szavak mögött. Milbacher Róbert azt állítja, hogy a „török elbeszélése egyfajta versengő, alternatív, de végső soron apokrif krónika-variációként is értelmezhető”,²⁴ jómagam azonban e kijelentésben nagy-nagy túlzást érzek. A küldönc ugyanis – az imént láthattuk – nem alternatív *krónikát* mond, hanem a *rábeszélés* módozatait gyakorolja. Mondatai mögött nem a hitelesség, a hagyományközvetítés igénye húzódik meg, hanem egy nagyon is gyakorlati cél: a fiúk leköltöztetése Ali környezetébe. A török szólam *rábeszélő érvelés*, s e rábeszélő érvelés a pillanatnyi helyzethez válogat szavakat, mondatokat, mindig-mindig célszerűségi alapon. A küldönc a helyzet végérvényességére figyelmeztet, a realitás tudomásulvételére szólít fel, javakkal kecsegtet, az ott-maradás viszontagságaira utal, nógat, siettet, s a történet elbeszéléséhez is azért szolgáltat adalékokat, hogy az mielőbb befejeződjék. S e taktikailag leleményes, ügyes beszédcselekvés lényegét tekintve mélységesen instrumentális, egyoldalúan célelvű, az empátia, figyelembevétel („kommunikatív racionalitás”) mozzanatát egyáltalán nem tartalmazza. A török számára a megértés, legalábbis ebben a szituációban, egyáltalán nem emberi feladat. Az apródok megnyilatkozását Ali küldönce nem a *magá ember horizontjába beépítendő* közlésként kezeli, a verses krónika neki nem több, mint a *rábeszélő taktika szempontjából fontos információ*. S e megértési vakság, úgy tűnik, nem egyszerűen a feladat és a szituáció folyamánya, hanem a személyiség mélyebb rétegeiben gyökerezik. A tizenkettedik versszak imént idézett részlete legalábbis arra utal, hogy a töröknek a költészetről nagyon sajátos, instrumentális elképzelései vannak. „Aztán – no, hisz úgy volt! aztán elesett! / Zászlós kópiaival hős Ali temette; / Itt nyugszik a halmon, – rövid az eset –; / Zengjétek Alit ma helyette!” – nyilvánítja ki Ali szolgálója, s szavaival alighanem azt is felfedi, milyen értetlenül viszonyul az alkotáshoz, e *belső vezérlésű, meggyőződésből fakadó* magatartásformához, hiszen semmi problémát nem lát abban, hogy egy dalnok sebtiben befejezze dalát, és a kíváncsúnak megfelelően kapjon bele egy másik dalba.

(*A hatalom rábeszélő technikája*) Margócsy István, Milbacher Róbert, láttuk, az apródok és a török küldönc szólamát a versengő krónikás hitel jegyében igyekeztek közelíteni, egyenrangúsítani. A kétféle beszéd közelítésének, az értékkiegyenlítésnek azonban útjában áll az a tény is, hogy a beszélő felek a hatalmi erő szempontjából más-más lehetőségekkel rendelkeznek: az egyik oldalon a győztes had képviselője, a másikon a vesztes, levert, eszköztelen, kiszolgáltatott emberség áll. Ali embere ugyan egy ideig e szituáltságot elfedi, elrejti. Szólamát csábítással, ígéretéssel, rábeszéléssel kezdi, a realitás tudomásulvételére szólít fel, azt sugalmazza, hogy magunknak teszünk rosszat, ha szép, de hiábavaló, veszített ügyekhez ragaszkodunk. A folytatásban a tartás viszontagságos következményeire figyelmeztet (a szél hidegétől óvja az ifjakat), a dús pasa gondoskodását veti latba, hálára apellál, a történetmondásba bekapcsolódva sürget, siettet. De legvégül csak kibújik a szög a zsákból. Az eddigig együtt érző, rábeszélő küldönc kikottyant-

²⁴ I. m., 167.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam LXIII. szám

ja, mi jár a makacskodóknak: a „szép úrfiak”-ból ebkölykök lesznek, a megértésmímelés megvetésbe, szitokba csap át, a kilátásba helyezett juttatások helyett vessző és börtön vár a gyerekekre. A megbízatást teljesítő küldönc retorikájában voltaképpen a mindenkori hatalom szokásos természetét, sztereotipikus armatúráját fedezhetjük fel. A jutalmazást ígérő, viszontagságoktól óvó, realitások belátására ösztönző, majd a hatástalanság láttán a fenyegetés ultima ratiójához folyamodó rábeszélő processzus nemcsak a Bach-korszak embereinek, de az 1956-os forradalmat követő évtizedek magyarjainak is nagyon-nagyon ismerősnek tetszhet.

(*Az apródok szólama*) Az „allegorizáló” elemzések, úgy tűnik, nem tévedtek, amikor Ali küldöncét „bosszús győzőnek” mondták, „külsőséggel festett lelkületűnek” rajzolták, az „élvhajhászó életforma” keretébe, az „anyagi világ lealacsonyító kisszerűségei körébe” helyezték, „szolgalelkűség”-ét hangsúlyozták. A török küldönc, sokadszor hangsúlyozzuk, nem *versengő értelmezést* mond, hanem taktikai feladatot teljesít: annak a megbízatásnak tesz eleget, hogy a fiúkat lecsalja a táborba és másféle énekmondásra készítse. De mit válaszolnak erre az apródok? „A dalnokok elkezdik mondani Szondi történetét, s makacsul, egyre makacsabban nem figyelnek arra, amit a török mond – pedig hallaniuk kell, kétségtelenül” – értékeli a történetet pontosan, szabatosan Nemes Nagy Ágnes.²⁵ A fiúk tehát úgy felelnek, hogy nem felelnek. Hajthatatlanságukat az énekükbe beleszólt, Alit érintő stigmatizáló formulák is szemléltetik. A más hitűeket idegenként, pogányként aposztrofáló fordulatok persze más török-tatár témájú Arany-balladák-ból (a *Rozgonyinéből*, a *Szibinyáni Jankból*, a *Szent Lászlóból*) is ismerősek, itt azonban különösen jelentéssé válnak, hiszen a fiúk a tartást szemléltetik azzal, hogy a kiszolgáltatottság státusában, a küldönc folyamatos, uralmat, gazdai hatalmat kifejező Ali-attribútálásaival szemben (*hős Ali, dús Ali, jó Ali, sátrába fogadó, otthont adó Ali*) tartanak ki az ellenséges, kiközösítő jelzők mellett: a hatalmas, győztes basát ők rendre „bősz Ali”-ként, „pogány Ali”-ként nevezik meg.

A makacs elutasítás leglátványosabb kifejezője azonban természetesen a krónikás történetmondás korrekt folyamatossága, megszakíthatatlansága. A reagáló készség hiányát, a műfajcsere konok elutasítását az apródok azzal jelzik legszemléletesebben, hogy a Szondi-történetbe zárkóznak. A várkapitány lelki erejét, helytállását, gondoskodó emberségét és kivételes vitézségét nagyon tömör és nagyon drámai jelenetsorban tárják elibénk. Az első jelenetben Szondi a keresztény morál fölényével mond ellent a fenyegető vezérnek s a megadást sürgető követnek, a másodikban halálra készülve kincseit pusztítja el, s a reá bízott dalnokokra van gondja, a harmadikban pedig roppant sokaságot győz meg harcban, s méltósággal, „Diadallal várta be végét”. A dalnokok a történetet (a török állandó próbálkozásai közepette) egyetlen pillanatra sem szakítják meg, addig mondják-mondják, amíg véget nem ér, s a tanúságképpen megjelentett átok a történetet be nem zárja.

Ha Ali küldöncének tettcselekvését felcímkeztük és rábeszélő gesztusok sorozataként határoztuk meg, arról is szólnunk kell, milyen műfajba sorolnánk az apródok történet-

²⁵ NEMES NAGY, *i. m.*, 534.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

mondását. A szakirodalom számos megnevező formulát alkalmazott eddig is: a fiúk énekét dicsőítő beszédnek, siratónak, krónikának egyaránt nevezte. E körülírásokat nincs okunk elutasítani, a műfaji megjelöléseket inkább csak kiegészítenénk. Mindenekelőtt arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a Szondiról szóló ének mint „beszédműfaj” a küldönc szólamához képest generálisan más minőséget képvisel. Az apródok a török taktikai rögtönzéseivel szemben ugyanis terv és kompozíció szerint dolgoznak, fontos momentumokat tesznek versbe, és a felmagasztalás gesztusát minden ponton érvényesítik. Úgy is mondhatnánk, hogy verset írnak, egzisztenciális megragadottságból táplálkozó írásművet hoznak létre, abból a fájdalomból, szeretetből, „ifjonti rajongás”-ból építkeznek, amellyel gondviselőjüket körülveszik, azokból az élményi elemekből formálnak építőköveket, amelyek nagy hatással voltak rájuk. Azaz a török praktikumhoz kötött, instrumentális-célevű beszédcelekvésével szemben a bensőséges, belülről fakadó nyelvi megnyilatkozásra szolgáltatnak példát.

Más kérdés, hogy e műalkotás, a saját, benső törvényeinek engedelmeskedő vers a szemünk előtt helyeződik bele „az élet és a szenvedés idejébe”, nyer performatív funkciót. Az apródok nyelvi megnyilatkozása, amint az olvasás során konstatáljuk, egyre erőteljesebb beszédcelekvéssé válik, hiszen a maga zártságában is ellentmond, tiltakozik, haragot hív ki maga ellen, konzekvenciákat vállal. Az 1856-os Arany-vers centrumában, úgy látom, az instrumentalitás és a belülről vezéreltség, a praktikus-taktikai beszéd és az alkotás, ihletett versszerzés ellentéte áll. A török küldönc attitűdje, verbális tettcelekvése és a fiúk képviselte rezisztencia között nincsen közvetítési lehetőség, és e kettő érték szempontjából sem egyenlősíthető, hacsak nem vállaljuk azt a szélsőséges, posztmodern elképzelést, amely szerint a nyelvi játékok par excellence összemérhetetlenek, a morális különbség felvetésére alkalmatlanok.

A jelentés szilárdsága és lehetőségkínáló sokszínűsége

A Szondi két apródjában, látjuk, a tartás szilárdan, rendíthetetlenül mond ellent a rábeszélés retorikájának. A kontraszt nem tagadható le, nem mellőzhető és nem szelidíthető meg, a jelentéseltérítéseket, ambivalenciákat előhívó, dekonstrukciós elemző technika ezúttal alkalmatlannak, hatástalannak bizonyul. A szöveg, ha úgy tetszik, a befogadást irányító partitúraként működik: a tartás és a hűség ellenálló erejét demonstrálja. De e partitúra azért igen nagy szabadságot kínál az olvasónak. A szilárd mag, az ellentét evidens prezentációja a vers jelentésstruktúrájának csak az egyik fele; a mű a továbbiakban, a kontraszt értelmezésében nagyon is tág, gazdag értelmezési lehetőségeket biztosít. A forma, hogy Umberto Eco megfogalmazását vegyük kölcsön, önmaga marad ugyan, s mégis sokféle nézőpontból szemlélhető, és sokféle aspektust, rezonanciát tartalmaz.²⁶ A fiúk szilárd tartása nemcsak a negyvennyolcas magyar honvéd hősiességét idézi fel, nemcsak a puritán, morális kereszténység fölényét dokumentálja a hedonista mohame-

²⁶ Umberto ECO, *A nyitott mű*, ford. DOBOLÁN Katalin, Bp., 1998, 74.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

danizmussal szemben, de a költő, a művész tartását is megjeleníti az arról mit sem tudó, instrumentális emberséggel szemben, hiszen az ifjú dalnokok voltaképpen a költői bensőséget, a hitelességet-egzisztenciális megragadottságot óvják-védelmézik, amikor *csak a maguk ihletéből* hajlandók dalt szerezni, *csak a maguk történetét* írják költeményé. (Korábban láttuk, a költői hivatásról mit sem tudó, instrumentális küldönc úgy képzelte, a vers, az ének nem belülről fakadó vallomás, hanem bármikor változtatható, lecserélhető, variálható termék.) A *Szondi két apródjában* diadalra jutó emberséget azonban alighanem még az autonóm tartás reprezentációjaként feltáruló költői hűség goethei, Kisfaludy Károly-i tematikájához (a *Der Sänger* és *A lantos* című balladákhoz) sem érdemes rögzíteni. A költeményben megformálódó hűség-elkötelezettség *minden tárgyias konkrétság mellett sem zárja le a maga jelentéshorizontját, a belülről vezérelt és az instrumentális-külsőleges emberség harcát megjelenítve tág értelmezési lehetőségeket enged meg.*

Hans-Georg Gadamer magnum opusa egyik fontos fejezetében (*Az alkalmazás hermeneutikai problémája* cím alatt) hitelesen ír arról, hogy a technokrata megértési gyakorlatban háttérbe szorult az applikáció mozzanata, elsikkadt az a belátás, hogy „a megértésben a megértendő szöveget valamiképpen mindig alkalmazzák az interpretáló jelenlegi helyzetére.”²⁷ A gadameri figyelmeztetés fényében hangsúlyoznunk kell, hogy az 1856-os vers a huszonegyedik századdal is gazdag, eleven kapcsolati viszonyban áll. A török küldönc által képviselt instrumentalitás és az apródok reprezentálta, belülről fakadó emberség konfliktusa – a kibékíthetetlen evidens víziója-szuggesztíója – nagyon-nagyon beszédes, állásfoglalásra készítő szituáció egy olyan korban, amelyben az instrumentalitás abszolút győzelmi pozícióban áll, magát egyetlen realitásként prezentálja, s a belülről fakadó emberség minden jelét hasztalan, idejét múlt (a korlátlan létrangra emelt realitással sajnálatosan és ostobán ellenkező) anakronizmusnak láttatja. A *Szondi két apródjában* megszülető tartás nem a tőlünk immáron elkülönböző, idegenként érzékelt történetiség része, hanem hozzánk szól, minket részeltet fontos emberi tapasztalatban az eleven, hiteles, dinamikus esztétikum erejével.

A magyar történelmi ballada megújítása

Hogy Arany János a történelmi balladát a mintegy három évtizednyi hazai előzmények után fölemeli, dinamizálja, energetizálja, azt minden versszerető olvasó, kritikus érzékeli. E teljesítmény mikéntjén, hogyanján persze már bőven van töprenkedni valónk, s gondolatainkat sokféle kontextusban, analogikus viszonyrendszerben fogalmazhatjuk meg. A modern elbeszélésről töprenkedő Wolfgang Kayser megfogalmazásait kölcsönvéve azt mondhatnánk, hogy „a nagyság állandóságára” épülő, nem annyira az egyes ember történetét, mint inkább „a normatjeljesítés egyes eseteit”²⁸ megjelenítő régi elbeszélés helyén dinamikus, perspektívákban gazdag (a drámaiság nézőpont-változtatásait is

²⁷ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., 1984, 218.

²⁸ Wolfgang KAYSER, *A modern regény keletkezése és válsága*, ford. V. HORVÁTH Károly = *Narratívák 2*, vál., szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1998, 173–202, az idézetek: 176, 178.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

messzemenően felhasználó) alakításmód jön létre. A magyar történelmi balladairodalomhoz szorosabban tapadva arra utalhatnánk, hogy a rettenthetetlen Dobozi Mihályok, a bátor szívű, erős karú, „hirért, hazáért száz halált” vállaló Búvár Kundok, a szirttetőn rendíthetetlenül álló, ősz hadurak, a „Szabad halálra kész”, kemény magyar férfiak meg-elevenednek, a hősi tanulságot rögzített jelentésstruktúrában megjelenítő, retorikus formulákban bízó hagyomány érvényét veszti, s a „hazafias történeti balladasor” kötött, rögzített jelentésszerkezete, mint láttuk, Arany újítóan nyitott művében rendkívüli mértékben kitágul.

A „régii” tradíciótól elhajlás, az alkotó innováció jeleit azokban az Arany János-i történeti balladákban is megfigyelhetjük, amelyekből a recepció és az olvasók mindeddig inkább csak a hagyományos, naiv örökséghez való kapcsolódás nyomait, gesztusait olvasták ki. Az 1852-es *Rozgonyiné* a spontán megoldottság, a báj, a humor, a patetizmustól mentes idill közegében teremti újjá a hazafias amazontörténetet. Az 1853-ban írott történelmi ballada, a *Szent László* újfent nem a patetikus hősiességre koncentrálna, hanem a legenda valahai bizalmas, szeretetteljes naivságát, a giottói világ perspektíváját teremti újjá; ezt szolgálja a költeményt átjáró naiv realizmus, a tárgyias korrektség hitele-bizonyossága, az időmeghatározások, irányok, mértékjelzések egyedítő igényű pontossága, s a szent lovagkirály és az őt kísérő szent szűz „ikonszerű”, „miniatúra-betét”-szerű megjelenítése, prezentációja, miközben ez utóbbi már a teremtő-módosító rájátszás, sőt a leheletnyi irónia sugallatait is közvetíti.

A *Szondi két apródja* minden bizonnyal az egyik legsokoldalúbb, legszemléletesebb Arany János-i példa a történelmi ballada megújítására. A költő teremtő, innovatív eljárásait a vers komplex teljességben mutatja fel. A statikus patetizmussal való szakítást már maga a verscím is jelzi. A költemény a cím sugallata szerint nem Tinódi Sebestyén, Czuczor Gergely és Erdélyi János nyomait követi. A *Budai Ali basa históriájában*, a *Szondi*-ban és a *Szondi Drégelben* című balladában még csak villanásnyi szerepet kapó (Czuczornál ráadásul amolyan férifipalántákként, félénk antihősökként fellépő) sihederek az 1856-os balladában fő-főszereplők és történetmondók lesznek. A költemény voltaképpen az ő jelenetük, a hősiesség kérdése az ő tartásukon áll vagy bukik.

A fiúk és a küldönc közt végbemenő beszéd-párbaj a drámaiság balladai lehetőségeinek mély megértéséről tanúskodik: a jelenetben a feszültséget, az izgalomteli várakozást a pillanatonként változó próbálkozások generálják, az olvasó a szívós, folyamatosan megújított rábeszélő kísérletek és az ellenállás feszültségét érzékeli. Az 1856-os Aranyballadában a tartás immáron nem evidens hősi attribútumként, eleve adott entitásként jelenik meg, hanem a csábító próbálkozások és az elkötelezettség küzdelmében, a szemünk előtt konstituálódik, formálódik ki, mondhatni interperszonális, „szituációs termék”-ként nyújtatik át a befogadónak.

(*A metamorfózis háttér-horizontja*) A retorikus, szónokias prezentációt a *Szondi két apródjában* a szigorúan tárgyilagos és drámai karakterű szituációteremtés, a „verstesttel közlés” poétikája váltotta fel. E paradigmaváltás mélyen esztétikus belátásai mindenesetre a modernitás horizontjára utalnak, annak kereső nyugtalanságához kapcsolódnak.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

Barta János fontos tanulmánya az epikus Arany differentia specificáját, tudjuk, művészi dimenziók teremtésében, váltogatásában látja.²⁹ A *Keveháza*, a *Buda halála* szerzője az irodalomtudós szerint szüntelenül vándorol korok, művelődési hagyományok, szimbolikus rendek között; a történelem, a mondai tradíció számára nemcsak mandátum, feladat (a nemzeti öntudat szempontjából fontos tényező), hanem e vándorló keresés közege, lehetősége. A mindig más dimenziót kínáló korok felkeresése egy modern, tépett, nyugtalan lélek létmódja, aki e vándorlásban – ezt már nem Barta mondja, ezt én teszem hozzá – a T. S. Eliotok, Weöres Sándorok attitűdjét előlegezi meg. E megalégtelen modern ember alighanem szükségszerűen hajlik el a retorikus közlésformától, patetizálóan rögzített jelentéstől, s lesz élet-halál kérdése számára a jelentés kinyitásának-intenzifikálásának dolga, a megújított, hiteles-esztétikus közlésmód, a tárgyiasság, a verstemmel való közlés, a formatartalom érvényesítő erejének igénye-felhasználása.

Arany János, amint ezt balladapoétikája is mutatja, kétségkívül modern költő. Mindazonáltal az ő modernsége nem fogható be olyan típusú felfogással, amely a korszerűséget a székszis meghaladhatatlanságának belátásával, beismerésével (a létrend visszavonhatatlan szétzilálódásának, a sokértelműség leküzdhetetlenségének, a bizonyosságok elvesztésének processzusával) azonosítja. A világ démonikus arca ugyan – más balladaelemzéseimben számot adok erről – Arany verseiben is megmutatkozik, a *Rozgonyiné*, a *Szent László*, az *Ágnes asszony*, a *Szondi két apródja* szerzője azonban a bizonyosságok költőjeként az európai kultúra egységkereső, támaszokat fürkésző, élet- és vágyérdekű tendenciáit is továbbviszi. A fent leírt újító poétika nemcsak nyugtalanságról, „hiteldeficit”-ről tanúskodik, hanem (amint a *Szondi két apródja* is példázza) a bizonyosságok újraérvényesítésének nagy kísérleteként, az egyértelműségek, értékkelkötelezettségek megújító megőrzéseként is számon tartható.

A Szondi két apródja verselése

A nagykőrösi balladák jelentős része (*A varró leányok*, a *Szőke Panni* kezdeményeit folytatva) a hangsúlyos nyolcas ritmusára feszül ki. A *Szent László*, a *Szibinyáni Jank* románcballadái aligha véletlenül épülnek éppen erre a magyar fül számára otthonosan ismerős, megnyugtató dallamra. A *Rozgonyiné* nyolcsoros, szimmetrikus versszakait ugyancsak a hatosokkal kombinált nyolcasok alkotják, s az erős, egyenletes, harmonikus ritmusélmény fokozására Arany itt is, ott is alliterációk, belső rímek sokaságát alkalmazza. A *Bor vitéz* és az *Ágnes asszony* ugyancsak nyolcasokból áll, igaz, az utóbbiban a ritmusharmóniát a szorongásos atmoszférának megfelelően rendre a kilenc szótagú – szintagmaritmusában és metrikájában is tüntetően neutrális – refrén követi. („Oh! Irgalom atyja, ne hagyj el.”) A *Szondi két apródjában* Arany már nem veszi igénybe a nyolcasok harmonikus ritmuserejét, s minden eddiginél összetettebb, bonyolultabb, a komolyság szemantikájához teljes egészében illeszkedő ritmusvilágot, metrumvilágot te-

²⁹ BARTA János, *Arany János és az epikus perspektíva* = Uő, *Klasszikusok nyomában*, Bp., 1976, 167–190.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

remt. A sorok megnyúlnak és váltakozó szótagszámúak lesznek. Az első és a harmadik sorok tizenegy, a második sorok tizenkét szótagúak, s a strófazárások vegyesen tíz illetve kilenc szótagosak. A költemény metrikus alapját a jambikus, trochaikus, spondaikus verseléshez képest összetettebb ritmusélményt adó anapestusok alkotják. A verslábak azonban önmagukban csak néhány kiemelt helyen érvényesítenek nagy metrikus erőt („Tetején lobogós hadi kopja”, „Idekinn hideg éj sziszeg aztán”, „Kelevéze ragyog vala balján”). „...az olyan tiszta, ügető anapestusok, mint a Verseghy *Lillája* és a Czuczor *Szondija*, a mi nyelvünkön éles, igen rikító zenét adnak rímesen, s azért a finomabb érzékű Arany a rímes anapestuszt és daktiluszt egy-egy lassú lábbal mérsékeli” – idézi Négyesy László megállapítását egyetértően Jelenits István hézagpótló verstani tanulmányában,³⁰ majd kellő figyelemmel, részletezőn kifejti az Arany János-i „mértéktartás”, ritmusvisszafogás módozatait, rámutat a jambusok, trocheusok, spondeusok kiegészítő szerepére s arra a tényre, hogy a sorok közepén elhelyezkedő szótagcsoportban mindössze tizenhárom alkalommal találunk ép anapestust.³¹ Mindazonáltal az 1856-os versben Arany a ritmusélmény erőteljességére is kellő gondot fordít. Jelenits kitűnő tanulmánya feltárja, hogy az ötvenhét verssor túlnyomó többségében erős ritmikai tényezőként „a hatodik szótag után *sormetszet* következik, sokszor nemcsak szóvégződés, hanem nyelvtani szerkezeteket elválasztó jelentős szünetet igénylő határ”.³² A sorvégi csonka lábakkal való játék és a rímelés ugyancsak a ritmuserő oldalán állanak a balladában. A tizenegyes, tizenkettes sorok a hím- és nőrímek váltakoztatására adnak lehetőséget, a költemény rímelését pedig mind a rímek szótagszámát, mind a hangzók azonosságai fokát, mind a kivételességet, szemantikai erőt tekintve különlegesnek kell minősítenünk. A harmincnégy rímpárban egy szótagos ragrímet egyáltalán nem találunk. Hat esetben teljes két szótagos egybeesésről beszélhetünk (a lant – alant, feszület – ület, elesett – az eset, egyedül – rendre ledül, balján – alján, gyaurnak – úrnak), s négy esetben is csupán egyetlen mássalhangzónyi eltérés van a rímpárban (a hant – alant, sírján – sírván, nála – hála, többet – sörbet). Háromszor három szótagú rímmel találkozunk (felelem – kegyelem, temette – helyette, egyedül – rendre ledül), és két ízben egyenesen négy szótagos egybeesést konstatálhatunk (ócska ruhába – bársonyba, puhába, soha Szondi – folyamodni). Az utóbbi különösen találó szemantikai bravúr. A nagyszerűen megválasztott „hivatalos”, archaizáló-zsoltáros ige és a négy szótagú egybecsengés a stilisztikai moduláció és a hangzás szintjén is szuggerálja a halált és az isteni kegyelmet választó vezér szándékának fennkölt komolyságát. A rímpárokat tartalmazó szintagmák a hosszú–rövid szótagok tekintetében teljes egybeesést mutatnak, s igen gyakran a rímet előző magánhangzók is egybeesnek, összekapcsolódnak, játékos kombinációkban utalnak egymásra (a drégeli rom – szép zöld hegy-orom, dalnoka mért – gyöngysorba füzért, orosz pap – jó Szondi, magad, Ali küldte – anyaszülte, pusztá halom – nagy vigalom, Ali mond – falat ont, bársonyba, puhába – ócska ruhába, harcola még – azonban elég, célba vevé – ne légyen övé).

³⁰ JELENITS István, *Metrika és jelentés a Szondi két apródjában = Szondi két apródja, i. m.*, 2009, 203–210, az idézett rész: 205.

³¹ *I. m.*, 205–207.

³² *I. m.*, 207.

TOPOR ISTVÁN

BABITS MIHÁLY: BALASSA BÁLINT
(Egy ismeretlen Babits-kézirat a Debreceni Irodalmi Múzeum kéziratárából)*Bevezetés*

1999 nyarán kezdtem el kutatni a Debreceni Irodalmi Múzeum kéziratárában Kardos Albert hagyatékát.

Kardos Albert a századelő debreceni irodalmi életének egyik legmeghatározóbb alakja, organizátora volt. Récekeresztúron született 1861. december 26-án. 1885-ben tanári és bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1887-től Szentesen, 1891-től Debrecenben volt tanár. 1912-től – zsidó származása ellenére – állami iskolai igazgatóvá nevezték ki. 1921–1929 közt a debreceni zsidó gimnáziumot igazgatta. 1902-től 1920-ig a debreceni Csokonai-kör titkára, 1920–1923 között főtitkára, ezt követően pedig tiszteletbeli főtitkára volt. Egészen az utolsó pillanatig felelősséggel végezte tevékenységét. A debreceni gettó felállítását megelőző hetekben két levelet intézett Sőregi János múzeumigazgatóhoz. Ezekben a birtokában lévő Csokonai-köri iratokról rendelkezett. 1944. március 31-én kelt levelében két eredeti Ady-levelet ajánl fel – örök és tovább nem adható letétként – a múzeum részére.¹ Ady e két levelet 1908 februárjában írta Kardos Albertnek mint a

¹ Kardos Albert 1944. március 31-én kelt levele a Debreceni Irodalmi Múzeum kéziratárában található K. X. 76. 168. 3. jelzet alatt. A levél betűhív szövege:

„Igen Tisztelt Igazgató Úr!

Ady Endre 1908 február havában két levelet intézett hozzám, mint a Csokonai-kör akkori titkárához; ezeket a nagy költőhöz méltó hűséggel és kegyelettel őriztem teljes 36 éven át. Most, hogy e két levél szövszerű szöveggel megjelent az Irodalomtörténeti közlemények legutóbbi számában (1943. évf.) úgy érzem, hogy az irodalmi ereklye-számba menő kéziratokat egy magánlakásnál megfelelőbb és veszélytelenebb helyre kell juttatnom; felajánlom tehát a két eredeti levelet a Déri-muzeum, illetőleg a múzeum Ady-gyűjteménye részére örök s tovább nem adható letétül.

Abban a meggyőződésben, hogy Igazgató Úr, mint az Ady-kultusz lelkes ápolója, szívesen fogadja az irodalom történeti becsü letétet, megismétlem a felajánlást és maradok Igazgató Úr iránti kiváló tisztelettel

Kardos Albert

A debreceni Csokonai-kör tb. főtitkára

Mellékletek:

1. Ady Endrének 1908. febr. 8-án kelt levele.
2. Ady Endrének 1908. febr. 11-én kelt levele.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

Csokonai-kör akkori titkárának.² A harminchat éven keresztül őrzött, irodalmi ereklye számba menő kéziratokat veszélytelenebb helyre kívánta juttatni, ezért fordult Sőregi-hez. A másik levele 1944. május 1-jén íródott. Ebben tíz iratköteg átvételét kérte a Déri Múzeum igazgatójától, mint írta, azért, mert „Az idők rendkívüli változása kötelességemmé tesz, hogy ezt az iratanyagot biztosabb és megfelelőbb helyre juttassam.”³

Kardos Albertet 1945. január 9-én az ausztriai Göstling an der Ybbsben a visszavonuló SS-csapatok feleségével együtt meggyilkolták.

A múzeum kéziratárában számos anyagot találtam. Érdeklődésemet leginkább a K. X. 74. 174. 1. 1. jelzet alatt tárolt példány keltette fel. Ez egy 25,5 × 21 × 3 cm méretű, fekete színű, vászonkötésű kéziratgyűjtemény. Első lapja függőleges vonalazású. Jobb sarkában grafitceruzával a következő áll: 5–5 évenként. Alatta középen kék színű ceruzával írva a cím olvasható: *Magyar irodalomtörténeti Életrajzok. Szerkesztette Dr. Kardos Albert.* A kötetet háromezer példányban tervezte kiadni a szerkesztő. Erről tanúskodik a cím alatti szöveg egyszer aláhúzva: 3000 péld.

A bekötött gyűjtemény hatvannégy életrajzot tartalmaz. Ebből négy nyomtatásban is megjelent dolgozat, a többi mind kézirat. A szerzők gyakorló tanárok, akik közül többen a magyar irodalom és irodalomtörténet jeles művelői lettek, így például: Benedek Marcell, Horger Antal, Madzsar Gyula, Oláh Gábor, Pintér Jenő, Rubinyi Mózes, és a legjelentősebb közülük: Babits Mihály. A gyűjtemény második darabja ugyanis Babitsnak Balassiról szóló életrajza, a tanárköltő aláírásával, amely két darab 33,5 × 20,5 cm nagyságú, fényes felületű, sima lapra íródott. A szerzői hitelességet a mű keletkezésének helyszíne (Fogarás), időpontja (1911. február 2.) és az aláírás igazolja.

Ez a felismerés vizsgálódásra késztetett. A legfrissebb Babits-bibliográfia tud a Balassi-életrajzról, de csak a nyomtatásban megjelent változatról.⁴ Erősödött bennem a gyanú, hogy olyan kézirat bukkant elő, melynek létéről a filológia ez ideig nem tudott. A Kardos-gyűjtemény kéziratának keletkezési idejére a keletkezések utalnak. Kitűnik, hogy az életrajzok nagyobbik része 1911 január–februárjában született, azzal a céllal, hogy felkeltsék az ifjúság figyelmét irodalmunk nagyjai iránt. Ezt a célkitűzést az 1913-as kiadás előszavában Pintér Jenő így fogalmazta meg: „Ez Életrajzok tulajdonképp az iskola céljaira készültek. Arra voltak rendelve, hogy az iskolai füzetek borítéklapjain helyet foglalva terjesszék a magyar irodalomtörténeti ismereteket és állandóan ébren tartsák az ifjúság kegyeletes érdeklődését irodalmunk és költészetünk nagyjai iránt.”⁵ Az irodalom így módon való népszerűsítését tűzte ki célul a kötet szerkesztője, Kardos Albert, akit legnagyobb tanítványa, Tóth Árpád 1912-ben így jellemezett: „...nemcsak az iskolában, hanem

² Adynak Kardos Alberthez írott két levele a Debreceni Irodalmi Múzeum kéziratárában található K. X. 76. 168. 3. és K. X. 76. 120. 41. 2. jelzet alatt.

³ Kardos Albert 1944. május 1-jén Dr. Sőregi Jánoshoz írt levelének részlete. A levél a Debreceni Irodalmi Múzeum kéziratárában található K. X. 76. 120. 41. 2. jelzet alatt.

⁴ STAUDER Mária, VARGA Katalin, *Babits Mihály bibliográfia*, Bp., Argumentum–Magyar Irodalom Háza–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1998.

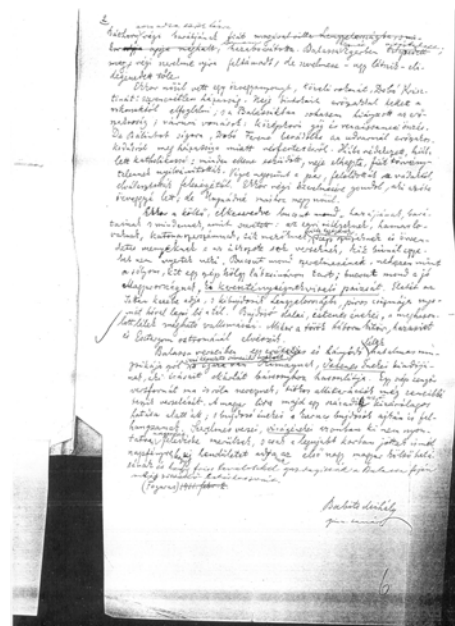
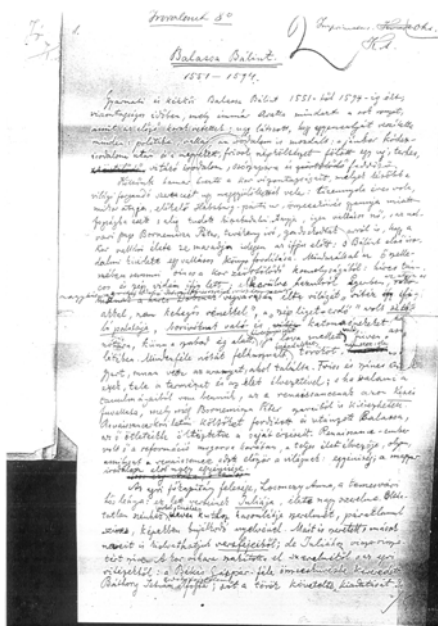
⁵ KARDOS Albert, *Magyar irodalomtörténeti életrajzok*, Debrecen, Hegedűs és Sándor Könyvkiadóhivatala, 1913, 1.

a nyilvánosságának szánt írásaiban is a magyar irodalom fanatikus hitű, lelkes szavú munkása.”⁶

Hogyan lett a füzetek borítóira tervezett életrajzokból kötet?

A kérdésre a választ a kötet előszava adja meg: „A tanulóknak oly mindennapi társai-vá lettek [ti. a füzetek], hogy bátran tehetünk egy további lépést, kötetekbe foglalhattuk az életrajzokat, hogy az iskola falain túl és együttesen tehessék a maguk hatását.”

Eddigi kutatásaim szerint csupán négy életrajz jelent meg füzetek borítójára nyomva, s ezek a kéziratgyűjteményben is így található meg. Ezek a következők: Labancz Mihálynak Czuczor Gergelyről, Kardos Albertnek Arany Jánosról, Teleki Lászlóról és Gyulai Pálról írt dolgozatai.

A Babits-kézirat és a nyomtatott szöveg

Babitsnak Balassa Bálintről szóló életrajza Fogarason született 1911. február 2-án. Nyomatásban 1913-ban Debrecenben jelent meg a *Magyar irodalomtörténeti életrajzok* első kötetében. A nyomtatott szöveg a költőnek a kéziratban tett javítása alapján készült, tartalmi változtatás nélkül, csak néhány helyesírási javítással. Azokban a szavakban, melyekben Babits dunántúli nyelve rövid magánhangzót érzett, a szerkesztő a normatív változathoz igazította az írásmódot.

⁶ KARDOS László, *Kardos Albert*, It, 1970, 355.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

A hat bekezdésre tagolt írásban például a következő szavak írásmódját változtatta meg a szerkesztő: egyensúlyát – egyensúlyát, ur – úr, gyanuja – gyanúja, kuthoz – kúthoz, vérfertőzésről – vérfertőzésről, bucsut – búcsút. (A párba állított szavak közül az első az eredeti Babits-írásmódot, a második a nyomtatott szöveg írásmódját jelöli.)

Érdekes, hogy a „lirá”-nak írt szót a szerkesztő nem javította, meghagyta úgy, ahogy a kéziratban szerepel. A fent bemutatott változtatások, mint említettem, a tartalmi részt nem érintik. Babits igazi életrajzot ír, olyat, amit csak a művekből kiolvasható karakter szabhat meg, mert aki „lélekkel, étellel akarja megtölteni az életrajzi vázlatot, annak a lélekhez kell folyamodnia” – írja a költő.⁷

Ez az elv vezérli tehát Babitsot, amikor Balassiról szóló rajzát át- meg átszövi a költő műveiből vett tartalmi és szó szerinti idézetekkel.⁸

A második szakaszban, ahol Balassi egri korszakáról ír, több műből is idéz. A „szép liget, erdő” „sétáló palotája” a Balassa-kódex hatvanegyedik verse, az *In laudem confinium* hetedik strófájának szó szerinti idézete.⁹ A „borivóknak való” és „katonaénekeket írt” részben a tizenegyedik verset, az *In laudem verni temporist* idézi.¹⁰ A „híves forrás felett” részlet pedig a *Sokféle dolgokhoz hasonlítja magát és a szerelmet* című, negyvenkilencedik vers utolsó versszakában található meg.¹¹

Tartalom szerint közli a tizenkettedik vers, az *Ejusdem generis* utolsó strófájának egy sorát, amely a versben így szerepel: „Jó lova mellett való füven létemben / Fordítám meg deákbúl” ezt a verset.¹²

Az idézetekből összerakott szöveg tehát így szerepel a kéziratban: „...elkerülve hazulról, Egerben, az atyja és nagybátyja, Dobó István dicsőséget visszhangoztató végvárában élte világát »Vitéz ifiakkal, nem kehegős vénekkel«, borivóknak való, és katonanénekeket írt nótára, künn a szabad ég alatt, híves forrás felett, jó lova mellett való füven létében.”

Losonczi Annát „olthatatlan szénhez, pokol tűzéhez, eleven kuthoz” hasonlítja Babits. Itt is tartalmi idézetekkel él a költő, melyeknek forrásai a következő versek: az „olthatatlan szén” metafora az 50., a *Juliát hasonlítja a szerelemhez, mely hasonlatosságot a Julia dicséretén kezd el* című versben olvasható;¹³ a „pokol tüze” metafora *Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról* című, 47. költeményben bukkan fel;¹⁴ míg az „eleven kut” a *Sokféle dolgokhoz hasonlítja magát és a szerelmet* című, 49. vers költői képe.¹⁵

Az ötödik szakaszban, ahol a bujdosó költőről ír, a *Búcsúja hazájától* című vers jól ismert szavait idézi. Balassi búcsút mond az egri vitézeknek: „Egriek, vitézek, végeknek

⁷ BABITS Mihály, *Esszék és tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1978, II, 103.

⁸ A szó szerinti és a tartalmi idézeteket a Balassa-kódex verseinek szövegével vettem egybe.

⁹ BALASSI Bálint *Összes versei*, a szöveget gondozta, a jegyzeteket és az életrajzi jegyzetet írta KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Osiris, 2004, 135.

¹⁰ *Uo.*, 30–31.

¹¹ *Uo.*, 104–105.

¹² *Uo.*, 33.

¹³ *Uo.*, 106–108.

¹⁴ *Uo.*, 101–102.

¹⁵ *Uo.*, 104–105.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXV. évfolyam LXIII. szám

tüköri”; a hamar lovaknak: „Ti is rárószárnyon járó hamar lovak”; a katonaszerszámoknak: „Fényes sok szép szerszám, vitézlő nagy szépség”; a sík mezőknek: „Vitéz próba helye, kiterjedt sík mező”; a szép szüzeknek és örvendetes menyeknek: „Ti is angyalképet mutató szép szüzek, / És szemmel öldöklő örvendetes menyek”. Búcsút mond verseinek: „Ti pedig szerzettem átkozott sok versek, / Búnál kik egyebet nekem nem nyertetek”; szerelmesének: „Sőt te is, ó én szerelmes ellenségem”; és végül a jó Magyarországnak, a kereszténység védőbástyájának: „Ó, én édes hazám, te szép Magyarország, / Ki kereszténységnek viseled paizsát...”¹⁶

A kéziratos szöveg változásai a javítások tükrében

Babitsnak a kéziratban végrehajtott módosításai jól tükrözik azt a folyamatot, amelynek eredményeként megszületett ez a nyelvileg és poétikailag tisztára csiszolt szöveg.

Az első bekezdésben a kódex-irodalom és a népköltészet fölött megszülető új irodalom jelzői az első változat szerint így jöttek: „uj, terhes, zsörtölődő, vitázó irodalom”. A *zsörtölődő* jelzőt áthúzta, ennek következtében a szöveg így alakult: „uj, terhes, vitázó irodalom, szószapora és zsörtölődő”. A *zsörtölődő*t azonban újra javította és a *feddőző* igenévi alakot illesztette a mondatba, hiszen míg a *zsörtölődő* szó apróságok miatti elégedetlenséget fejez ki, addig a *feddőző* alak magában foglalja a rosszallást, a bíráló jellegét is, s így ez jobban kifejezi ennek az új irodalomnak egyik legfontosabb vonását.

A második bekezdés 9–10. sorában is változtatott az első megfogalmazáson. Az eredeti szöveg ez volt: „Egerben, rokonának, a híres Dobónak végvárában élte világát”. Úgy tűnik, Babits fontosnak tartotta a rokonsági viszony pontosabb megjelölését, és az utalást arra, hogy Dobó 1552-ben mégiscsak Európa-szerte ismert hőstettet vitt végbe katonáival, s ezzel dicsőséget szerzett magának és hazájának, ezért a szöveget így módosította: „Egerben, az atyja és nagybátyja, Dobó István dicsőséget visszhangoztató végvárában élte világát”.

Ugyanebben a bekezdésben, a 13. sorban, Balassi verseinek keletkezési helyeit felsorolva ezt írja: „künn a szabad ég alatt, jó lóva mellett füven létében”. Két helyen kiegészíti a mondatot, a „szabad ég alatt” után hiányjellel a sor fölé szorítva betoldja a „híves forrás felett” kiegészítést, s így jár el akkor is, amikor a „való” szót beszúrja a „mellett” és a „füven” szó közé.

A 14. sorban is találunk kiegészítést és törlést. A „mindenféle nótát felhasznált” mondat mögé szükségesnek tartotta közbeiktatni, hogy „népdalokat” is, majd értelmező jelzővel pontosítja, hogy milyen népdalokat és nótákat. A „törököt” értelmező jelző után a „horvátot” szerepelt, ezt azonban többször áthúzta, így az olvasat a kéziratban bizonytalan. A javítás fölé még a „németet, olaszt” jelző került. Ezekkel a kiegészítésekkel még érzékletesebbé tette Balassi költészetének forrásvidékét.

¹⁶ *Uo.*, 149–150.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

A harmadik szakasz élére eredetileg ezt a félbehagyott mondatot írta: „Losonczi Anna, a temes”, ezt azonban áthúzta, s újra kezdte, most már így: „Az egri főkapitány felesége, Losonczi Anna, a temesvári hős leánya: ez lett verseinek Juliája...” Szükségét érezte a költő annak, hogy jelezze, Balassi nagy szerelme férjes asszony volt. Amikor Balassinak Júlia iránti szerelmét jellemzi, akkor a költő verseiből vett képekkel érzékelteti annak egyre hevesebb voltát, s az eredetileg csak két jelzőt, metaforát megtoldja egy harmadikkal. Így lesz a Júlia-kép szárnyas oltárokat idéző triptichonná – „olthatatlan szén, pokol tüze, eleven kut” –, mely előtt a költő hódol. A számoknak misztikus eredetet tulajdonító Balassi költészetében a hármas szám kitüntetett helyet foglal el. Az $1 + 2 = 3$ azt szimbolizálja, hogy az ég és a föld egyesülése létrehozta az embert, s ezzel teljessé lett az isteni megnyilvánulás. A három ezért a totalitás, az isteni rend, a tökéletesség, a világ és Isten hármas osztoztságát szimbolizálja. Balassi kompozíciós elvként is használja például az *Egy katonaének* című „hárompillérű” verskompozíciójában.

Módosította Babits az első változatot a bekezdés 8–11. sorában. A Bekes Gáspár-féle összeesküvésbe keveredett költőről így ír: „Báthori Zsigmond elfogatta; sőt a török követelte kiadatását”. Fontosnak véli pontosítani, hogy ekkor Báthori már erdélyi fejedelem, nagyhatalmú főúr, aki a törökkel is szembezállhat, ezért a sor fölé írva betoldja az „erdélyi fejedelem” jelzős szerkezetet. Az ezt követő mondatot is meghúzza és betoldásokkal javítja. „De Báthori régi barátjának fiát magával vitte Lengyelországba, s mikor atyja meghalt, hazabocsájtotta”. Fontos, hogy a fejedelemnek nem állt szándékában Balassit kiadni a töröknek, ezért Báthori neve mögé kiegészítésül betoldotta: „nem adta törökkézre”. Valószínű, hogy a mondat „atyja” szavát már ekkor kijavította, választékos és kissé archaikus jellege miatt, s helyette a normatív nyelvváltozatban szereplő „apja” szót írta. Talán terjengősnek találta így a mondatot, mert a „magával vitte Lengyelországba, s mikor apja meghalt” részt kihúzta a szövegből. Így a többszörösen összetett mondatból ez maradt: „De Báthori nem adta törökkézre régi barátjának fiát, hanem hazabocsájtotta”. A gondolat ívét megtörő többszörösen összetett mondatot lerövidítette egy ellentétet kifejező, mellérendelő összetett mondatra.

A negyedik bekezdés szövegét érintetlenül hagyta, nem javított benne semmit sem.

Az ötödik egységben is csak egy jelzős szerkezetet iktatott be a harmadik sor végére. A „sik mezők” és a „szép szűzek” közé hiányjellel a „vitéz legényeinek” szerkezet került. Ezzel a kiegészítéssel majdnem teljessé vált a Balassa-kódex 66. versében felsorolt azon személyeknek és dolgoknak a sora, akiktől vagy amiktől búcsúzott Balassi. Ezeket Babits is számba vette, de nem említette meg a rokonoktól, barátoktól való elválást. Talán szándékosan?

Az életrajz záró részében Balassi egyéniségéről, költészetének nagyságáról szól, és kijelöli helyét a magyar irodalomban.

A bekezdés első mondatában egy törlés és két betoldás található. A mondat „erőteljes” szavából több vonallal lehúzta a „telje” részt és „erős”-re helyesbítette, majd hiányjellel betoldotta a „lélek” kifejezést. Ezután a „hányódó lélek hatalmas muzsikája szól” megállapítás után, Balassi nyelvének és fantáziájának szélességét hangsúlyozva, ezzel egészíti ki a gondolatot: „izzó képzelete színesíti nyelvét”.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

A zárószakasz ötödik sorának végén, a „kizárólagos” szó elé, a nyomatékosítást érzékeltetve beiktatja „az ő” határozott névelővel ellátott E/3. személyű személyes névmást.

A nyolcadik sor elején – Balassi virágénekeiről írva – pontosítja állítását. Balassi szerelmes versei ugyanis nem merültek feledésbe, hiszen néhány virágéneke a köztudatba is átment, s erről később maga Babits győz meg bennünket. Mivel tehát nem mindegyik szerelmes verse tűnt el a feledés homályában, ezért kiegészíti a megállapítást a „nagy-részt” határozószóval. Szükséges is e pontosítás, mert eredeti formájában ellentmondana a gondolat folytatásának, melyet így szó tovább Babits: „s csak a legújabb korban jöttek ismét napfényre”. Az „új lendületet adva az első nagy magyar költő hatásának” tagmondatot úgy módosítja, hogy az eredeti határozott igenévből („adva”) T/3. személyű igealakot konstruál, az „új” szó elé pedig a „hogy” kötőszót iktatva, a mondatból célhatározói alárendelő mondatot szerkeszt. Ezzel a szerkesztéssel mutatta meg, milyen hatást váltottak ki az újabb korban felbukkant versek. Egyfelől lendületet adtak Balassi hatásának, másfelől „friss levelekkel gazdagították a Balassa fején mindig zöldellő babérkoszorút”.

Babits Mihálynak Balassiról készült életrajza – az 1913-as kiadást kivéve – többé nem került nyilvánosságra, pedig ez a maga nemében páratlan kis remekmű akár a mai iskolai tankönyvekben is megjelenhetne, színesebbé és érdekesebbé téve Balassi portréját.

**DIE IDEOLOGIE DER FORMEN. RHETORIK UND IDEOLOGIE
IN DER FRÜHEN NEUZEIT UNTER BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG
DES DEUTSCHEN SPRACHRAUMS UND SEINER AUSSTRAHLUNG
NACH UNGARN**

Hrsgg. József Jankovics, S. Katalin Németh, Budapest, Balassi Kiadó, 2006
(„Studia Humanitatis”, 14), 189 l.

A régi magyarországi irodalom- és művelődéstörténet kutatói előtt jól ismert az a tudományos együttműködés, amely 1983 óta áll fenn az MTA Irodalomtudományi Intézete és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek között. A két intézmény sokoldalú kapcsolatrendszeréről már eddig is több áttekintés készült, a legátfogóbb értékelést SZÖRÉNYI László írta róla (*Über die wissenschaftlichen Beziehungen zwischen Wolfenbüttel und Ungarn = Festschrift von András Vízkelety zum 70. Geburtstag*, Bp.–Piliscsaba, 2001, 581–586). A közös program szerint két évente sorra következő konferenciáknak váltakozva adott otthont egyfelől Wolfenbüttel, másfelől pedig valamelyik magyarországi kutatóközpont, s az egyes tanácskozások tanulmánykötetei is ennek megfelelően jelentek meg német illetve magyar kiadóknál (felsorolásuk jelen kötet előszavában megtalálható). Az elmúlt évtizedek közös munkája egyrészt a Kárpát-medence és a német nyelvterület kora újkori irodalmának és kultúrájának kapcsolatait vagy analógiáit igyekezett feltárni, másrészt a korszak európai irodalom- és eszmetörténetének valamely időszere kérdését elemezte interdiszciplináris megközelítésben. Az együttműködés két évtizedes fennállásának évében, 2003-ban a Debreceni Akadémiai Bizottság székhá-

za adott otthont az akkor soron következő ülésnek, s az egyetem Germanisztikai Intézetének társrendezésével, *Ideologie der Formen* címmel, két szekcióban került sor a szakmai tanácskozásra. A kora újkori szekcióban elhangzott előadások megjelentetését a „Studia Humanitatis” sorozat vállalta, így most a közép-európai retorika- és költészettörténet köréből új eredményeket bemutató kötetet vehetnek kézbe a korszak kutatói.

A tizenkét tanulmányt a szerkesztők a szerzői nevek betűrendje szerint sorolták be, noha e formális szempont helyett a tematikus (vagy kronológiai) elrendezés talán informatívabb lehetett volna. Úgy látjuk ugyanis, hogy négy nagyobb témakör eléggé észrevehetően körvonalazódik az első látásra valóban heterogénnek tűnő tematikából, mostani rövid áttekintésünk ezért ezeket a kutatási gócpontokat kísérli meg érzékeltetni.

Az első témakör a múltértelmezés, történelemszemlélet, recepció kérdéseit érinti. Annalisa Belloni a milánói humanista történetírás három reprezentánsának műveit vizsgálva azt mutatja be, miként állt a történetírás a politika szolgálatába. A bemutatott történetírók közül Giorgio Merula (1430–1494) a Visconti-család ősiségét kívánta igazolni, munkájának folytatója,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

Tristano Calco (1455–1515) viszont már kétkedéssel kezelte a familia mitikus eredetére vonatkozó megállapításokat, ő valódi humanista volt, aki az antik feliratok gyűjtését is elkezdte. Ezt a munkát folytatta Andrea Alciato (1492–1550), aki epigráfiai gyűjtését V. Károly császár birodalomszervező ambíciójának („Renovatio imperii”) szolgálatába állította. A bemutatott példákban kitűnik, hogy a humanista történetírás a mecénások eszmei-politikai törekvéseinek igyekezett megfelelni, retorikájával végül is ideológiai célokat szolgált.

A reformáció történelemértelmezésének egyes toposzairól, azoknak új kontextusba rendezéséről Győri L. János értekezik. Tanulmánya az izraeli és a magyar történelem párhuzamos motívumainak 16–17. századi prédikatori megfogalmazásait tekintve át, utalva arra, hogy Izrael és Magyarország múltjában a magyar prédikátorok paradigmatisz analógiákat láttak. A szerző a középkori előzményeket is számba veszi, s ezt követően mutatja be azt a folyamatot, amelynek során a wittenbergi biblikus történelemszemlélet áthatotta a magyar reformáció műfajait s a két népsorspárhuzamainak irodalmi megfogalmazásait. Carion világkrónikája és Melancthon történelemteológiája adott alapot ahhoz, hogy a kettős Antikrisztus tana és az apokaliptikus világértelmezés az iszlám terjeszkedés ellen küzdő Magyarország protestáns irodalmában oly markánsan megjelenjen. Az ótestamentumi szemlélettel és nyelvi formákkal erősen átítatott bibliai tárgyú históriás énekek magyar nyelven propagálták ezt a hagyományt, de Batizi András, Dézsi András és más versszerzők mellett Benczédi Székely István világkrónikája is terjesztette, a tetőpontot azonban alighanem Károlyi Gáspár műve

(*Két könyv*, Debrecen, 1563) jelentette. Meggyőző a szerzőnek az a megállapítása, amely szerint mind az ótestamentumi zsidóság, mind a Mohács utáni – túlnyomórészt protestáns – magyarság a diaszpóralét fenyegetettségében fordult az égi hatalomhoz oly változatos nyelvi formákban, oly sok szenvedéllyel és érzelmi töltéssel.

Lazább kötődéssel, de mégis ebbe a témakörbe sorolható Szörényi László tanulmánya, amely a magyarországi Petrarca-recepció 16–17. századi történetét kíséri végig. Szörényi mikrofilológiai részletességgel térképezi fel az itáliai költő ismeretének nyomait, részben a már korábban sem szegényes szakirodalomra támaszkodva, részben viszont új adatokkal gazdagítva az összképet. Áttekintése jól illusztrálja, hogy sok esetben ott tűnik fel egy-egy Petrarca-idézet vagy egy könyvlista tétele, ahol a legkevésbé volna várható, erre példa többek között Miskolczi Csulyak István, Nyéki Vörös Mátyás vagy Szenci Molnár Albert egy-egy szövege. Főként a keresztény neosztoicizmus gondolkörében jelent meg gyakran az olasz szerző morálfilozófiai értekezéseinek (*Contemptus mundi*, *De remediis utriusque fortunae*, *Secretum*) visszhangja, amely alakító hatással volt a magyar irodalomra, de a *Canzoniere* hatása sem hiányzott Balassi és Zrínyi líráját tekintve.

A második nagyobb tematikai egységet a bibliai exegézis és a zsolttárok kora újkori adaptációjának, értelmezésének, műfaj-történeti alakulásának vizsgálata jelenti. Wilhelm Kühlmann Luther 1528-ban keltezett zoltárfordításának előszavát mint a korszak poetológiai forrását elemzi s azt Eobanus Hessus latin zoltárszövegével szembesíti. A német nyelvterületen rendkívül népszerű és műfajilag tagolt zoltár-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXVIII. évfolyam LXIII. szám

költészet igen kiterjedt szakirodalmát mozgósítja a tanulmány, amely a Luther-Vorrede jelentőségét abban látja, hogy a kora újkori egyházi líra teóriáját és hermeneutikáját megalapozta. Ehhez több tekintetben kapcsolódik Imre Mihály írása, amely Szenci Molnár Albert *Psalterium*ának poétikai programját elemzi a 16. század kontextusában. Meggyőzően fejti ki, hogy a magyar zoltárköltő azért állt különösen nehéz feladat előtt, mert többfunkciós átdolgozást kellett készítenie, a német zoltárköltészet differenciáltságát viszont egyetlen magyar szerző nem adhatta vissza. Lobwasser és Spethe német szövegei inspirálhatták azt a kompromisszumkeresést, amely a liturgikus és a költői-retorikus szempont együttes érvényesítését célozta meg a *Psalterium Ungaricum* szövegeinek megformálása során.

Ugyanezen témacsoporthoz tartozik Oláh Szabolcs írása, amely két magyar teológus, Bornemisza Péter és Telegdi Miklós Biblia-értelmezésében vázolja fel a gondolatvezetés és írásművészet fontosabb kategóriáit és analógiáit. Ennek során a koppenhágai professzor Petrus Palladius és a dán Melanchthon-tanítvány Niels Hemmingsen exegetikai tankönyveit veti össze a magyar szerzők írói gyakorlatával, s a kapcsolódási pontok kimutatásával jelzi, hogy a Nagyszombatban zajló felekezeti vitában az érvelés módszertani alapozása, a gondolatok szisztematikus elrendezése és a nyelvi világosság követelménye egyaránt erősen jelen volt, s ezek a formák és szabályok alakították az exegézis menetét, végső soron a konfesszionális ideológia kifejtését.

Mínthogy több tanulmány a retorikatörténet oldaláról közelíti meg a vizsgált szövegeket, ezekből látjuk kirajzolódni a

kötet harmadik nagyobb témakörét. Közülük Kecskeméti Gábor angol nyelvű értekezése Andreas Gerardus Hyperius flamand humanista reformátor homiletikai elméletét elemzi, s arra a következtetésre jut, hogy a „hesseni Melanchthon”-nak nevezett, sokoldalúan képzett pasztorálteológus a 16. századi retorikai fordulat kiemelkedő személyisége volt. Meggyőzően érvel amellett Kecskeméti, hogy az antik retorikai tradíciót – a klasszikust és a patrisztikust egyaránt – jól ismerő Hyperius a genusok ususokká fejlesztésében meghatározó szerepet játszott, így magyarországi hatása (pl. Medgyesi Pál homiletikájának táblázataiban) is igen jelentősnek mondható.

A Tüskés Gábor–Knapp Éva szerzőpáros a neves kölni jezsuita elméletíró Jacob Masen (1606–1681) munkáinak magyarországi hatását térképezte fel. Masenius latin nyelvű poétikai és retorikai művei (*Ars nova argutiarum*, 1649; *Palaestra eloquentiae ligatae*, 1654; *Palaestra oratoria*, 1659) a Kárpát-medence jezsuita kollégiumainak könyvtáraiban a 17. és 18. század folyamán nagy számban voltak megtalálhatók, s a tanulmány adatok sokaságával bizonyítja, hogy a német szerzőre sűrűn hivatkoztak mind a magyarországi irodalomelméleti kézikönyvek (főleg a Soarius-átdolgozások), mind a fennmaradt kéziratot jegyzetek. Ezen túl azt mutatja be a tanulmány, hogy Masenius hatása egyes irodalmi műfajokban, sőt a drámaelméletben és a képzőművészetben ugyancsak kimutatható. Az utóbbira beszédes példa a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjének freskóciklusa, amelynek ikonográfiai programja Masen emblémaelméletének ismeretében készült.

Ötvös Péter tanulmányának már címe (*Kirche und Worttempel*) is azt sugallja,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

hogy a vallásos eszmevilág a barokk idején markánsan teremtette meg a maga szóművészeti formakincsét. Két német költő, Sigmund von Birken és Catharina Regina von Greiffenberg kapcsolatát, intellektuális kapcsolatrendszerét és poézisük magyar vonatkozásait veszi górcső alá, s meggyőzően szemlélteti, hogy a költőnő ismert történeti-propagandisztikus hősköltevénye (*Die Siegessäule der Busse und Glaubens...*) egyrészt az antiturcica irodalom része, másrészt viszont elmélyült vallásossága révén nyelvteremtő ereje van, sokrétű hasonlat- és példázatanyaga a német barokk misztika reprezentánsává teszi.

Ugyancsak az eszmék formateremtő hatásáról van szó Elisabeth Klecker tanulmányában, amely a Habsburgokat dicsőítő műfajok beszédmódjait elemzi, s a latin nyelvű laudációs szövegek alakzatait a politikai költészet kifejező eszközeiként mutatja be. Ezen a téren főként a neolatin eposzköltészet a vezető szerep: a szerző Ricardo Bartolini *Austriasától* (1516) egészen Johannes Damascenus a *Matre Dei* lengyel piarista *Viennis* című versgyűjteményéig (1717) tekinti át a dinasztiaát méltató, antik hagyományokra építő, de aktuális uralkodói törekvéseket szolgáló szóművészeti alkotásokat.

Végül a negyedik témakörbe sorolhatóaknak érezzük azokat a tanulmányokat, amelyek a legnevesebb európai szerzők stílus- és formabontó törekvéseiről szólnak. Heidi Marek a francia reneszánsz líra, Ronsard és Pontus de Tyard költészetének példáján, Wolfgang G. Müller pedig Shakespeare drámáinak révén mutatja be a stílusváltások és formabontó poétikai-retorikai eljárások megjelenését az európai irodalomban és eszmetörténetben.

Végeredményben elmondható, hogy a kötet értékes hozzájárulás egyfelől a magyarországi irodalom- és művelődéstörténet árnyaltabb megismeréséhez, másfelől a közép-európai eszmetörténeti és retorikai analógiák feltárásához. Minthogy a Kárpát-medence értelmisége a kora újkorban legszorosabban a német és az olasz kultúrához kötődött, érthető módon többnyire az ilyen irányú kapcsolatok vizsgálata kapott helyet a tanulmányokban, de a francia és angol téma is hasznos hozzájárulás a korszak irodalompolitikai törekvéseinek bemutatásához. Az új adatokat és összefüggéseket feltáró kötetben az eligazodást névmutató segíti, megkönnyítve a további kutatást, a szóművészeti formák és a társadalomformáló eszmék kapcsolatrendszerének megvilágítását.

Bitskey István

KOROMPAY H. JÁNOS: A „JELLEMZETES” IRODALOM JEGYÉBEN. AZ 1840-ES ÉVEK IRODALOMKRITIKAI GONDOLKODÁSA

Budapest, Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 547 l.

Korompay H. János korszak-monográfiája címével (*A „jellemzetes” irodalom jegyében*) egyszerre jellemzi választott tárgyát és e tárgy megközelítésmódját. Az

idézőjeles kifejezés első olvasásra historizálónak tűnhet, valójában méltánylandó történeteszi következetességet takar: elkerüli annak veszélyét, hogy mai vagy az elmúlt

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam LXIII. szám

másfél évszázad során (el)használt fogalmakkal próbálja körülírni egy már születésekor is nehezen definiálható kifejezés jelentését. A német „characteristisch”-ből és, mint a könyvből megtudható, többek közt Jean Paul és Daniel Joseph Böhm esztétikájából Henszlmann Imre által átültetett kifejezés ténylegesen a korszak ízlésfordulatának egyik kulcsfogalma lett. Akkori – és Korompay által pontosan rekonstruált – jelentéstartományával ez fedte le a legtöbbet az 1840-es évek azon új esztétikai programjából, mely Pulszky Ferenc, Henszlmann Imre és Erdélyi János munkásságában már Petőfi Sándor költői föllépése előtt kibontakozott. Ennyit tehát a címről. Maga a könyv a Szauder József és Tarnai Andor kezdeményezte *Irodalomtudomány és Kritika* című nagyigényű sorozat méltó darabja. A körültekintő kiadói munkának köszönhetően elenyésző számú nyomdahiba akasztja meg az olvasást, az egyetlen értelemzavaró Ágost–Ákos elírást (404) egy esetleges második kiadásban esedékes korrekció érdekében hasznos megemlíteni.

A választott tárgy történeti megközelítéséhez nem kínálkozik magától értetődő útvonat. A népiesség esztétikájának tárgyalásához a történetin túl minden korban más-más érdek is tapadt, melyeket egytől egyig le kellett hántani a korszak ránk hagyományozódott képéről. Ehhez járult még számos tanulmány módszertani hibája, a tárgyával való szemléletbeli azonosulása, melyet Korompay természetesen elkerül: „Petőfi önszemléletét sem fogadhatjuk el kiindulási alapul, hiszen annak csapdájába esve mi is ellenségekre és barátokra osztanánk környezetét; verseinek korabeli értelmezése ennél jóval összetettebb képet mutat” (510). E módszertani megállapítás-

ból következik, hogy a Petőfi fogadtatását elemző fejezet a történeti rekonstrukció magaslati pontját képezi. Az évtized versengő kritikai-irodalomszemléleti koncepcióit gyakori módosulások jellemezték (főként a népköltészet és irodalom kapcsolatát illetően). Petőfi költői föllépése, mely valamennyi jeles kritikusi egyéniséget és jelentősebb kritikai műhelyt állásfoglalásra késztetett, a történész számára is alkalmas teremt szembesítésükre: a kontúrok megvonására, de az összkép árnyalására is. Az árnyalást szolgálja a fejezet hármastagolása, „a különböző nézőpontból végzett vizsgálatok eredményeinek egymásra vetítése” (403). A költői tárgyválasztás kérdésében figyelemre méltó Toldy Ferenc álláspontja, aki *A helység kalapácsában* épp a tárgy és a forma meg nem felelésében méltányolja az irónia „nem szerencse nélkül” való szerepét, a borissza verseket ugyanakkor a borfogyasztás egyfajta etikettje nevében utasítja el, itt már nem alkalmazván irodalmibb szempontokat. A tárgyak költői ábrázolásmódjának kérdésében a „póriás”–„népies” elutasító illetve igenlő minősítései mentén kettéválik ugyan az eszményítés és az egyénítés híveinek ítélete, a költői nyelv egyszerűségét és az előadásmód humorát azonban mindkét oldalon elismeréssel fogadják. Végül a harmadik szempont, a költői „személyesség” megítélése rajzolja át legmarkánsabban az irodalomszemléletek közötti törésvonalakat – elsősorban a „byronizmus” jelenségéhez való etikai viszonyulás szerint. Erdélyi, aki pedig az új ízlés elméleti meg-alapozásában a legjelentősebb munkát végezte el, a világfájdalom verseinek lírai alanya és az életrajzi én közé egyenlőségjelet téve kéri számon a sikeres költőn hangulatának okait. Eközben Vahot Imre a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

Pesti Divatlapban és Petrichevich Horváth Lázár a rivális Honderűben egyaránt üdvözlik a világfájdalom költői megnyilvánulásait. A három alfejezet részelemzéseiben Korompay további példák sorával teszi differenciáltabbá Petőfi irodalomtörténeti fogadtatásának eddigi tendenciózusabb narratíváit.

Az irodalomról való gondolkodás meghatározó szereplői közül is Petőfi az egyetlen, aki a forradalomba torkolló évtizedben kezdte és végezte tündöklő pályafutását. Toldy, a romantikus triász tagja, már az előző korszakban is főszerepet vitt, Erdélyi pedig az ötvenes években írta meg nagyigényű, önnön korábbi szerepével is számot vető visszatekintéseit, gondolta újra – többek közt Lisznai Kálmán és Szelestey László felszínes népiességével szemben – a népköltészet és az irodalom kapcsolatát. „Betartották” azonban a korszakhatárokat a divatlapok, melyeket így, mint sajtótörténeti jelenséget, teljes egészében a korszak művelődés- és mentalitástörténeti keretei között kell és lehet értelmezni. A tárgyalt évtizedben nemcsak az ízlés, de az irodalom helyzete is alapvetően megváltozik, midőn „nemcsak míveltebb magyaraink, de lelkesebb honleányainknak, sőt finomabb úrhölgyeink s a pamlagkörök méltánylását is megnyerendi” (Regélő Pesti Divatlap, 1842, I, 2) az új irodalom. Tárgyának ezen sajátosságaihoz alkalmazkodik a monográfia műfaji szerkezete, a fejezetek módszertani sokszínűsége.

A könyv első felében Toldytól Pulszkyn és Henszlmannon át Erdélyi Jánosig egyre terjedelmesebb, egyre részletesebb kritikátörténeti portrék követik egymást. A forráskutatás eredményei mellett, melyek a magyar előzményeken túl főként a német esztétika illetve a klasszikus auktorok

irányába mutatnak, a fejezetek az irodalom-felfogást meghatározó eszmék korszakon belüli alakulás- és hatástörténetét is feltárják. Pulszky elméleti megfogalmazásai (*Népmondák [Emlény, 1840]*) így köszönnek vissza Petőfi költői motívumaiban (*A természet vadvirága*), Henszlmann németből átültetett „jellemzetes”-e így válik egy esztétikai tankönyv (PURGSTALLER József, *A szépműtan vázlatja, 1844*), majd a korszak elméleti szintézisének (*Egyéni és eszményi, 1847*) kulcsfogalmává. A leg részletesebb portrénak, mely Erdélyi János negyvenes évekbeli munkásságát örökíti meg, a vonások átrendeződéseivel is számolnia kell, hiszen a népköltészet szerepéről vallott nézeteivel összefüggésben kritikus értékrendje is átalakuláson ment át az évtized végéig. Európai körútjának összehasonlításai, a *Népdalok és mondák* válogatásának és szerkesztésének tanulságai, Petőfi, majd a „petőfieskedők” föllépése az irodalomban jócskán szolgáltattak alkalmat egy európai horizontú irodalmár kritikus önreflexiójára. Szellemesen von párhuzamot az elemzés a *Népdalok és mondák* szerkesztői munkájának két fázisa és Erdélyi egyik népköltészet-metaforájának kétféle használata között: eszerint az ízléstelenség egyrészt úgy tartozik a népköltészethez, „mint aranyhoz a salak”, tehát a válogatás elvét jelöli meg, másrészt miként a színaranyat hevítés útján nyerik ki az aranyrögből, úgy „purgatorium útján” lehet irodalmi formába önteni „a nép hagyományait”, vagyis a szövegek műköltői eszmény szerinti átalakítása is jogosult (lásd 203). A válogatás és megnemesítés eszméje és a népköltészet mint „a természet alaphangjainak változata” egyazon előadásban (*Népköltészetről, 1842*): a neoklasszicista, romantikus és népies iro-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam LXIII. szám

dalomeszmény elemeinek együttes jelenléte az egyik legnehezebb értelmezési feladatát rója a korszak kutatóira. Ugyanezen ellentmondás feloldását kísérli meg Milbacher Róbert cikke, amikor kétféle (rousseau-i és schilleri) természetfelfogás különbségéből vezeti le a „természeti költészet” és „népköltészet” fogalmak különbségét Erdélyi említett munkájában (MILBACHER Róbert, *A népnemzeti program elméleti alapvetése = A magyar irodalom története*, II, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 220–233). Ebből egyenesen az évtized szűkített nép- és népköltészet-felfogására következett, amely fogalmából eleve kizárta a népköltészet „póriás” regisztereit. Kevésbé látványos, de meggyőzőbb Korompay – a kérdés összetett voltát szem előtt tartó – indoklása, aki egyrészt leíró módon rögzíti a klasszicista válogatás és a természetesség-eszmény ellentmondását, másrészt hangsúlyozza, hogy a népköltészet a kor szemléletében nemcsak mint a műköltészet megújításának alapját jelentő esztétikai értékek hordozója játszott fontos szerepet, hanem mint a történet- és a kezdeti néprajztudomány forrása is. Ezt támasztja alá Erdélyinél az aranybányász-hasonlat – Korompay és Milbacher cikkében egyaránt idézett – harmadik variációja (1847-ből, a *Népdalok és mondák* második kötetéből): „sorsunk egy a bányászéval, ki drága aranyat keresve, míg a dús eret fölta-lálja, tömérdek ásványt hoz elő, melyek a közéletre tán még hasznosabbak, mint az arany, de azért nem oly becsesek” (KOROMPAY, *i. m.*, 217).

A portréfejezeteket „A korszak elméleti szintézise”, az *Egyéni és eszményi* tárgyalása követi és választja el a könyv második felétől. Korompay elsődleges feladatának

tekinti a szerzőség sokat vitatott filológiai kérdésében állást foglalni. Kimerítő szövegkritikai elemzésen keresztül jut el a – remélhetőleg hosszútávon – kibékítő álláspontra, mely szerint „a hét fejezet nem osztható mereven két részre, hanem inkább a közös munkában való részvétel arányai szerint tagolható; ilyen szempontból inkább Henszlmann dominál az I. és az V., s Erdélyi a többi fejezetben” (274). Erdélyi a magyar esztétikai gondolkodás elmaradott állapotáról panaszkodik, mondván, „alig birunk négy, öt, elv szerint gondolkozó széptanárt felmutatni, azok is csak töredékesen írtak, s megértésükhöz szükség másutt keresni a kulcsot, elolvasni egy-két idegen aetheticai könyvet, hogy be tudjuk cövekelní valamely rendszerbe elszórt nézeteiket” (idézi KOROMPAY, *i. m.*, 277). Legyen bár a két szerző bármily iskolázott „széptanár”, Korompay ugyanezt a módszert követi a fejezet hátralevő részében: elemzések sorával mutatja ki, hogy elsősorban a német esztétika Hirttől Hegelig tartó vonulata szolgált a tanulmány forrásául. Ilyen értelemben tehát szerzőik nem követték az eredetiség benne felállított eszményét, szerepük elsősorban a közvetítésben jelölhető meg. A magyar irodalomtörténeti folyamat felől nézve azonban – és ez a könyv egyik hangsúlyos állítása! – Pulszky, Henszlmann és Erdélyi negyvenes évek elejétől kibontakozó elméleti munkásságának előkészítő szerepe volt abban az ízlésfordulatban, amelyet Petőfi első kötetéhez és Arany *Toldijához* szokás kötni a korszak jellemzésében. A Szemlét olvasó Arany egyetértőleg hivatkozik az *Egyéni és eszményi*re: irodalom és kritika élvonala együttállásának ritka időszaka ez (286).

A könyv második felét műfaji és módszertani sokoldalúság jellemzi, miközben a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam LXIII. szám

filológia mellett érezhetően nő az értelmezés szerepe. A divatlapok művelődéstörténeti és ízlésformáló jelentősége teszi indokolttá, hogy a kötet legterjedelmesebb fejezete foglalkozzék a lapjaikon körvonalazódó kritikai elvekkel és gyakorlattal. A portréfejezetek mértékadó alakjai után itt nyílik lehetőség a kritika kisebb-nagyobb csoportokat képző „napi munkásainak” tablóját felvázolni. Ez sajnos olykor annak bemutatását is elkerülhetetlenné teszi, hogyan torzul az elmélet, egy-egy kiragadott elemének mechanikus alkalmazásával „eszmetörténeti kuriózzummá” vagy nemzetkarakterológiai maximává – ahogy ez megtörtént a „jellemből következik a cselekmény” és a „jellemzetes” Jean Paultól, Böhmtől és Henszlmantól származó eszményével Vahot Imre kezén (323–324). Bár a kritikai erőviszonyok alakulása elsősorban Petőfi fogadtatásán (volt) lemérhető, az irodalom önszemléletét több oldalról is megvilágítják a divatlapok más tárgyú bírálati (pl. *A falu jegyzőjéről* szóló) és kritikai vitái (pl. a Czákó *Leonája* körül folyó), melyeket szintén ez a fejezet foglal össze. Ha a kritika az irodalom önszemlélete, akkor Arany János és Petőfi levelezése hatványozottan az. A jól ismert szövegkorpuszt elemző fejezetről pedig elmondható, hogy a korabeli irodalomtudományi alapfogalmak (nép, népköltészet, népiesség, népszerűség) használatának remek történeti rekonstrukciójával visszamenőleg is bevilágítja a korszak terminológiai homályosságait. A közkeletű „népköltő” titulusról például megtudjuk, hogy a benne rejlő kétértelműség (néphez szóló ill. paraszti származású költőt is jelent) német eredetijének (Volksdichter) használatában is megvolt. Ebből a szerző szerint két tanulság adódik, először: „a

két- vagy többértelműség nem hazai keletű, hanem importált jelenség”, másodsor: „a jelentéstani bizonytalanságok egyértelmű kifejeződései a szemléleti problémáknak, nép- és műköltészet viszonylagos egymásba mosódásának” (443–444). A következetlen fogalomhasználatot jól jellemzi, hogy „Petőfi, akit a leggyakrabban neveztek *népköltőnek* – s aki ennek funkcióit Hugo és Béranger nyomán vállalta is –, egyszer sem élt e szóval, éppúgy, mint a népkölteménnyel sem” (447, kiemelés az eredetiben). A fejezetben tárgyalt alapfogalmak letisztulási folyamata átnyúlik a korszak határain (elsősorban Arany és Erdélyi ötvenes évekbeli írásaiban megy végbe), ezért különösen indokolt, hogy a könyv itt és Erdélyiről szólván is külön alfejezetet szentel e fejlődésirányok bemutatásának.

Az Erdélyi János szerkesztette Magyar Szépirodalmi Szemle, mely az európai horizontú tájékozódás és az esztétikai immanencia igényét egyesítette szemléletében, egyetlen évfolyamával is a kritikatörténeti korszak legjelentősebb vállalkozása volt. A monográfia utolsó fejezete (*A Magyar Szépirodalmi Szemle és a „külirodalom”*) ezért nemcsak hiánypótló tanulmány a folyóirat „külirodalmi” tárgyú írásairól, de az évtized eredményeinek – európai kontextusba helyezett – szintézisére is alkalmat ad a szerzőnek. A recenzió terjedelmi korlátait figyelembe véve, legalább utalásszerűen kiemelendő a Pulszky és Eötvös művészet- és regényfelfogásának különbségéről és ebben az angol regény ill. Hugo regényei táplálta eltérő műfajeszemély meggyőzően bemutatott szerepéről kifejtett gondolatsor, illetve olyan jelentős részeredmények, mint például a Hegel-párhuzam kimutatása az Er-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

délyinél műszervező elvvé lényegülő „az ellentétek kiengesztelődésében”, vagy a divatlapok szerepének érzékeltetése az irodalmi hagyomány átértékelésében.

Goethe, aki fiatalon magáévá tette Herder eredetiség-eszméjét, 1808-ban így fogalmazza meg átvétel és (nemzeti) eredetiség viszonyát egy nemzeti költészeti antológia válogatási elveit részletezve: „Ha meggondoljuk, egyáltalán mily kevés nemzet formálhat jogot az abszolút eredetiségre – újabbak egyáltalán nem! –, a németnek nem kell szégyenkeznie, hogy helyzetéből fakadóan műveltségét külfelől nyerte, elsődleg ami a poézist illeti, idegentől a tartalmat és a formát. Mert az idegen javak vérünnké váltak. Azzal, ami tisztán miénk, párosítva: eképp lett a fordítás vagy a bensőséges átélés révén mennyi ily elem a tulajdonunk.” (*Lírai népkönyv*, ford. TANDORI Dezső = Johann Wolfgang GOETHE, *Antik és modern*, s. a. r. PÓK Lajos, Bp., Gondolat, 1981, 377.) A magyar romantika ugyanezen dilemmára adott ellentétes értelmű válasza (Kölcséytől Erdélyiig) hosszú időre meghatározta művelődésünk irányait. Ez a – szintén Herder nyomán – drámai tétet hordozó dilemma kimondatlanul is ott rejlik az 1840-es évtized irodalomszemléletének minden ihletett és meghatározó gondolata mögött. Ez visszhangzik Henszlmann bizakodó kultúraelméletében: „ha az álmíveltséget kerüljük, talán épen ez úton tovább mehetünk, mint más népek, melyeknél az álmívelési formák már inkább megörögzöttek”; ez áll Erdélyi programjának

hátterében: „Nekünk magyaroknak nincsenek nemzeti hagyományaink, legalább vajmi kevesek! De vannak mindenütt a nép közt többenél több mondák” (ERDÉLYI János, *Magyar Életképek* = E. J., *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Mundus, 2003, 31), tehát – fogalmaz másutt – „[c]élom a népköltéssel. Kezdjük alantabb, gondolom, hogy följebb mehessünk, visszamenően a költészet összerejére, hogy tétessék alap ennek is a nép és nemzeti kedélyben.” (ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, vál., szerk., bev. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Gondolat, 1985, 345.)

Minden kritika egyúttal önmeghatározás, az esztétikai ítélet a kritikus teljes világgképét is próbára teszi – véli Aranykönyvében Dávidházi Péter. A kritikátörténeti feladatot, e világgképek történeti rekonstrukcióját kitartó igényességgel végzi el Korompay H. János korszak-monográfiája, mely a kollektív önismeretnek hozsuzútávon is hiteles forrása lesz. Ezt igazolja a megjelenése óta eltelt évtized hatástörténete is. A „jellemzetes” irodalom jegyében az évezred elején már egyetemi vizsga anyaga volt, a kutatás számára is mértékadó voltát jellemzi, hogy tárgyában a szakma egyöntetűen kiindulási pontként ismeri el. (E helyütt elég csak Margócsy István és Kerényi Ferenc azóta született Petőfi-monográfiái vagy a 2007-es irodalomtörténeti tanulmánygyűjtemény hivatkozásaira utalnunk.)

Kardeván Lapis Gergely

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

POSZTUMUSZ RENESZÁNSZ: TANULMÁNYOK MÁRAI SÁNDOR NÉMET NYELVŰ UTÓÉLETÉHEZ

Szerkesztette Bernáth Árpád, Bombitz Attila, bevezető tanulmány Fried István,
Szeged, Grimm, 2005, 224 l.

Márai Sándor életművének recepciótörténete talán valamennyi huszadik századi magyar íróé közül a legkülönösebb, leg-egyedibb, a legtöbb kérdést fölvető. Önmagában már a *magyarországi* befogadás-történet is kellőképpen atipikus, a kezdeti hatalmas sikert, a kényszerű feledést és büszkén vállalt elhallgatást, majd a rendszerváltást követő igazi „posztumusz reneszánszt” figyelembe véve; a recepció azonban már a kezdetektől (tehát már a húszas évektől) túlterjedt a magyar irodalmi tudat határain, és a szerző ezredvégi „újralfelfedezése” sem lett csak magyarországi jelenség. Miután az elképesztő olaszországi sikert követően Christina Viragh fordításában 1999-ben a Frankfurti Könyvvásárra németül is megjelent *A gyertyák csonkig égnek*, szinte egyik napról a másikra fedezte föl magának Németország Márait. A *Die Glut* (magyarul: 'Parázs') címmel németre fordított regény egyszerre a bestsellerlisták élére került, recenziók tucatjai méltatták különböző elánnal, sokszor a legemelkedettebb jelzőkkel sem spórolva „az évszázad irodalmi felfedezettjének” művészetét. *A gyertyák csonkig égnek* sikerét kitűnő kiadói érzékkel megelővő Piper Kiadó azután sorra jelentette meg a Márai-életmű további darabjait, és a siker a többi könyv esetében sem maradt el, még akkor sem, ha a *Die Glut* elemetáris hatását a többi darab nem tudta is fölülmúltni.

Ennek az igen sok kérdést fölvető németországi sikertörténetnek, „Márai-boom”-nak (41) a dokumentálására és

részint értelmezésére vállalkozott a Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézetének doktori iskolája, és ennek a vállalkozásnak lett gyümölcse a Grimm Kiadónál megjelent, Bernáth Árpád és Bombitz Attila szerkesztette *Posztumusz reneszánsz: Tanulmányok Márai Sándor német nyelvű utóéletéhez* című tanulmánykötet.

Jól látható, hogy a kötet átgondolt stratégia, összehangolt kutatás eredménye. Már a tartalomjegyzék föllapozása után észrevehetjük, hogy a könyvet kitevő tizenhárom tanulmány mélységesen összefügg egymással, az egyes szövegek nemcsak önmagukban érvényesek. Mindegyik tanulmány hozzátesz egy-egy darabot ahhoz a mozaikképhez, mely az ezredforduló németországi Márai-befogadás felszínét kívánja rögzíteni.

A tanulmánykötet áttekinthetősége, logikus szerkezete a recenzens dolgát éppúgy megkönnyíti, mint az olvasót. Mivel a könyvben mindennek helye és funkciója van, és a szerkezet szemlátomást már az egyes tanulmányok megírása előtt kialakult, aránylag pontos képet alkothatunk magunknak a kötet hasznáról, sőt használhatóságáról, ha ezt a szerkezetet áttekintjük. Annál is kevésbé tévedhetünk el a szövegek között, mert az egyes munkák rendkívül egységes (és tegyük rögtön hozzá: megbízhatóan magas) színvonalat képviselnek; a kötet gondos végigolvasása ugyanazt az élményt nyújtja, mint amit az olvasás előtt várhattunk tőle. Természetesen ehhez az élményhez szükségeltetik az is, hogy tudjuk: mi az, amit elvárhatunk a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam LXIII. szám

tanulmányoktól, és mi az, amit ne várjunk tőlük. A továbbiakban a kötet szerkezetének ismertetése által és mellett elsősorban ezt a kérdést lesz célszerű tisztáznom.

Tizenhárom tanulmányról van tehát szó, melyek mindegyike Márai németországi befogadásáról szól. A tizenhárom munka közül az első három átfogó jellegű, a többi tíz pedig egy-egy Márai-kötet fogadtatását dolgozza föl, elsősorban, illetve majdnem kizárólagosan a kötetekről megjelent német nyelvű recenziók téziseinek összefoglalásával. A három legsikeresebb regényről, tehát *A gyertyák csonkig égnek*ről, az *Eszter hagyatékáról*, illetve a Németországban *Wandlungen einer Ehe* címmel egyetlen kötetben megjelenő *Az igazi*, illetve *Judit... és az utóhang*ról két-két tanulmány szól; a másik négy munka pedig a *Zendülők*, *Csutora*, *Válás Budán* és *Vendégjáték Bolzanóban* regények, valamint Márai önéletrajzi írásainak németországi recepcióját dolgozza föl. A kötet legvégén Bombitz Attila és Lele Gabriella szerkesztésében egy rendkívül hasznos, 294 tételből álló válogatott bibliográfiát találhatunk, amely 1999-től 2004-ig az összes használható, Németországban megjelent cikket és recenziót tartalmazza, amelyik Márairól vagy Márai valamelyik művéről ad számot.

Az első három tanulmány törekszik tehát átfogóbb bemutatásra, illetve egyáltalán arra, hogy összegzőbb igényű, általánosabb érvényű kérdéseket fogalmazzon meg; olyanokat, melyek a további, részletesebb tanulmányoknak is értelmezői horizontot kölcsönöznek. E három tanulmány szerzője Fried István, Fazekas Tiborc és Pintér Lajos.

Fried István bevezető tanulmánya mindenekelőtt Márai magyarországi és külföl-

di recepciójának eredendő különbségeire hívja föl a figyelmet. Óva int attól, hogy olyasmiket várjunk el a német olvasóktól és kritikusoktól, amik a magyar olvasók számára természetesnek tűnnek. Példaként hozza Fried a *Szindbád hazamegy* hazai sikerét, mely – hozzátehetjük: értelemszerűen – német befogadói környezetben elmaradt. Akkor sem szabad elcsodálkoznia az értelmezőnek az elmaradó méltatáson, ha túllépünk azon a képzetben, hogy a mű referenciális olvasata minden problémát nélkülöz. „Annyi bizonyos – írja Fried –, hogy a *Szindbád hazamegy* jobban és másképpen érthető, ha tisztában vagyunk, kit neveztek Szindbádnak, és az író hogyan élte meg utolsó napját, mely íróársaira emlékezik, miféle (valós) helyszíneken fordul meg (az 1930-as esztendőök Budapestjén).” (13.) A magyarországi olvasói tapasztalatok „számonkérése” helyett Fried inkább annak nyomon követését véli üdvözlendőnek, ahogyan a német Márai-olvasás a szerzőt a modernség irodalmához és kultúrájához kapcsolja. A Monarchia kultúrájának ezredvégi recepciója (és bizonyos értelemben újrafelfedezése) az, ami az utóbbi évek „Márai-reneszánszát” érthetővé teszi, egyben a magyar kultúrpolitikai gondolkodásnak is irányt mutathat.

A másik két bevezető tanulmány ugyancsak átfogó kérdésekkel foglalkozik, ezt azonban nem elméleti síkon, hanem konkrét anyag konkrét elemzésével teszi. Fazekas Tiborc az 1999 előtti, Pintér Lajos pedig a '99-es Frankfurter Könyvvásár utáni időszak németországi Márai-recepcióját tekinti át. Mindenképpen érdemes ugyanis tudni (és ez a tudás nyilvánvalóan az utóbbi évek recepciók áttörésének mélyebb megértését is segíti), hogy Márainak számos művét már 1999 előtt lefordították

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

német nyelvre, noha az átütő siker, sőt egyáltalán bármiféle jelentékenynek mondható recepció ekkor még elmaradt. Nem véletlen, hogy a kötet egy másik tanulmányában Csösz Róbert a „Márai-renezsánsz” kifejezést a német viszonyokra vonatkoztatva megtévesztőnek tekinti. „A 90-es éveket megelőzően Márai a német nyelvű átlagolvasó számára ismeretlen, s szinte elérhetetlen volt. A Márai-művek újabb magyar nyelvű befogadása kapcsán találó »újjászületés« helyett a német recepciót tekintve talán a »születés« fedné leginkább a valóságot” (94). Fazekas Tiborc elemzése ennél azért valamivel differenciáltabb képet látat; elkülöníti ugyanis a kezdeti „pszeudorecepció” időszakát a különösen az ötvenes években jelentősebb reflexiókat előhívó, kiadási szempontból is termékenyebb időszakától. A pszeudorecepció Cornelius Hasselblatt fogalma annak megjelölésére, amikor az idegen nyelven kiadott könyvek az író anyanyelvének országában jelennek meg, és így értelemszerűen nem válhatnak ki az idegen nyelvet beszélő országokban valódi kritikai érdeklődést. A harmincas években keletkezett német nyelvű Márai-recenziókat magyar szerzők írták, és a magyar irodalom külföldi bemutatására szakosodott folyóirat (az Ungarische Jahrbücher) sem mindig sorolta a legjelentékenyebb magyar szerzők közé Márait. Az ötvenes években már megjelentek eredeti német lapokban is recenzciók; Fazekas megfigyelése szerint innentől fogva a legnépszerűbbek Márai önéletrajzi írásai voltak, különösen az ötvenes években már németül is kiadott *Napló*.

Pintér Lajos, a harmadik átfogóbb tanulmány szerzője, az 1999 utáni újrafelfedezés jellegzetességeit elemzi; elsősorban

azokra a tematikus vezérfonalakra rávilágítva, amelyek szinte valamennyi németországi recepción végighúzódnak. Bizonyos témák, így Márai életrajza, „polgári” mivolta, identitásának olyan meghatározó jegyei, mint magyarsága vagy a Monarchiából való származása világosan kijelölik azt az értelmezési keretet, amely az ezredfordulás német érdeklődés hangsúlyait meghatározza. Pintér külön fejezetet szán dolgozatában Zeltner Ernő 2001-ben megjelent Márai-életrajzának, amely lényeges segítséget nyújt az érdeklődő olvasóknak a tájékozódásban, egyben – tehetjük hozzá – egy érdekes paradoxonra is föl hívja a figyelmet: miközben Márai Németországban a *regényeivel* futott be, a recenzensek (és feltehetőleg az olvasók is) nagyon gyakran mint *jelenséget*, egzotikus kelet-európai szerzőt állítják értelmezéseik középpontjába. Mindez a fikciós művek sikerének titkairól is sok mindent elárulni látszik.

A legnagyobb siker – mint már említettem – *A gyertyák csonkig égnek* 1999-es kiadása volt. A mértékre és – legfőképp – a hogyanokra Mazán Vilmos és Kocsis Lilla munkái keresik a választ. Kétségtelen, hogy a recepció sajátos körülményeitől, a könyvvásár által gerjesztett médiareklámtól, a kiadó egyes fogásaitól és egyéb, nem szorosán az irodalmi értékekkel összefüggő jelenségektől nem lehet eltekinteni a siker okait keresve. A recenziók szűkszavú, ám sokszor a legnagyobb szavakat sem szégyellő méltatásai pedig az igazi okokról nem mindig árulnak el sokat, sőt olykor kifejezetten megtévesztők lehetnek. Így Kocsis Lilla joggal teheti azt az elgondolkodtató észrevételt, hogy sokszor éppen azok a recenziók árulnak el többet *A gyertyák...* valódi értékeiről, ame-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

lyek szándéka a regényről elismeréssel szóló szövegek cáfolása. Hiszen a méltató recenziók sokszor éppen olyan értékeket látnak bele a regénybe, melyek a *ponyvairodalom* sajátjai. A recepció helyzete és története természetesen nyitott; a tanulmányok egy pillanatnyi állapotot dokumentálnak, melyről elmondható, hogy sok recenzens a klasszikus modernség, illetve a Monarchia irodalmának legnagyobbjaihoz méri Márait, Thomas Mannhoz, Schnitzlerhez, Musilhoz, anélkül azonban (noha ez természetesen műfaji okokból nem róható föl nekik), hogy e hasonlítások pontos nyelvi elemzését véghezvinnék. Váratnak még tehát magukra azok az átfogó német nyelvű tanulmányok, értelmezések, amelyek Márai világirodalmi helyéről részletesen és meggyőzően, komoly érveket mozgósítva beszélnek.

A második, németül újonnan megjelentetett Márai-regénynek, az *Eszter hagyatékának* németországi recepciójáról Nagy Hajnalka és Csőszt Róbert munkáiban olvashatunk. Az *Eszter hagyaték*a német befogadása elsősorban abban tér el lényegesen a magyarországitól, hogy egyértelműen a másik regény, *A gyertyák csonkig égnek* köré szerveződik, olyannyira, hogy több ízben még a keletkezés idejét is a kiadás idejéhez igazítják a recenzensek, vagyis úgy beszélnek a korábbi regényről, mintha az a sikerkönyv gyengébben sikerült utánpótlása volna. Ez a tény – mint ahogy a tanulmányírók is kiemelik – már önmagában sem tanulságmentes. Azt jelzi ugyanis, hogy a Márai-életmű befogadástörténete *elvé* más alapokon szerveződik Németországban, mint itthon.

Hogy pedig ennek a másként szerveződésnek mik az alapjai, annak szemléletes példáját az a tény is nyújthatja, hogy a

Magyarországon külön kötetekben megjelenő *Az igazi*, illetve *Judit... és az utóhang* című regények Németországban egyetlen kötetben, *Wandlungen einer Ehe* ('Egy házasság változásai') címmel kaptak helyet. Vakarcst Szilárd és Szabó Judit elemzik ennek az enciklopédikussá duzzasztott regénynek a befogadását. Talán éppen az enciklopédikus, átfogó jelleg az oka, hogy a legtöbb világirodalmi utalás éppen ennek a regénynek a kapcsán tűnik föl a recenziókban. És ez még akkor is figyelemre méltó, ha a Schnitzlerrel, Hofmannsthallal vagy Thomas Mann-nal való összevetésekből Márai nem mindig jön ki „győztesen”. A magyarországi értelmezések túlnyomó többségével ellentétben a német recenziók ugyanis egyöntetűen a mű jelentőségére hívják föl a figyelmet, és nyilvánvalóan kitüntetettebb pozícióba helyezik saját Márai-kanonjukban, mint a magyar kritikusok.

A tanulmánykötet további négy dolgozata olyan Márai-kötetek recenzióit vizsgálja, amelyek fogadtatása egyelőre még nem olyan átütő erejű (bár korántsem feltétlenül negatívabb), mint a fent említett három köteté. Gyurácz Annamária, Gál Szilvia és Túri Ágnes a Márai-életmű németül megjelent darabjait a föntiekhez hasonló módszerrel, a recenziók módszeres vizsgálatával és kiértékelésével dolgozzák föl, míg Szabó Ágnes a *Vendégjárték Bolzanóban* című írást Schnitzler *Casanova hazatérése* című kisregényével hasonlítja össze. Különös figyelmet érdemelhet Túri Ágnes tanulmánya, aki Márai nem-fikciós műveinek recepcióját vizsgálja. Ahogyan arra a tanulmány szerzője is rávilágít, az *Egy polgár vallomásait*, melyet a magyar kritika mindenképpen az egyik, ha nem a legsikerültebb Márai-írás-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

nak tart, pár évvel a *Glut* zajos sikere előtt már kiadta németül az Oberbaum Kiadó. A visszhang akkor még elmaradt. Csak miután a német olvasóközönség már megismerte Márait, a regényíró, kezdtek el érdeklődni a többi műve, így a naplói és az önéletrajzi ihletésű írásai iránt is. Túri Ágnes az 1999 utáni németországi recepciónak ezt a sajátosságát kiemelve jegyzi meg összefoglalólag: „Márai német nyelvű olvasásában a regények töltenek be központi szerepet” (196).

A Posztumusz reneszánsz: Tanulmányok Márai Sándor német nyelvű utóéletéhez című könyv rendkívüli dokumentumértékkel rendelkezik. A németországi recepciók szemügyre vételével ad számot egy recepciótörténeti szempontból kiemel-

kedően érdekes eseményről, Márai Sándor németországi újrafelfedezéséről. Célja nem átfogó igényű értelmezések megalkotása, hanem mindenekelőtt a dokumentálás, a recepció tényeinek és alapvető jellemzőinek rögzítése. Ebből is következik, hogy a kötetet legnagyobb haszonnal azok a Márai-kutatók forgathatják majd, akiknek a Szegedi Tudományegyetemen működő munkacsoport ezzel a könyvvel nem kevés aprólékos kutatómunkát takarított meg. Megnyitva ezzel a teret olyan értelmezői feladatoknak, melyek megoldói a kötetben gondosan összefoglalt recepcióesemények tanulságaitól aligha tekinthetnek majd el.

Bodrogi Csongor